IMBI TOMBERG

MÄLESTUSI ISAST

SISUKORD

Sisukord	lk 1
Sissejuhatus	lk 2
LUI LÄTT - isa, pedagoog, kunstnik ...	lk 3
Tööaastad Eesti Vabariigis...	lk 3
Elu sõjaaastate Sondas...	lk 11
Mobiliseerituna saksa sõjaväes...	lk 19
Isa viimased eluaastad...	lk 30
Kokkuvõtteks...	lk 45
LISAD:	
I Lui Lätt – säilinud teosed	lk 48
Maalid...	lk 53
Akvarellid...	lk 74
Pastellid...	lk 90
Puukujud...	lk 93
II Sõjateekonna päevik - karikatuurid 6.Piirikaitserügemendi I pataljoni II kompanii ja osaliselt rügemendi sõjateekonnast – II vihik	lk 99
III Saksi kooli kroonika...	lk 130
IV Lui Lätt´i mälestuskivi... Mälestuskivi asukoht põhikaardil...	lk 160
Dokumentide näidiseid	lk 162
Allikaviited	lk 163

© Koostanud Imbi Tomberg

SISSEJUHATUS

Olen kildhaaval katsunud taastada isa elutee. Isa, kes hukkus, tagaotsitavana metsas, oma parimas loome- ja meheeas. Kirjutades olen mõelnud eeskätt järglastele. Sugupõlv tuleb – sugupõlv läheb... Me kõik oleme vaid lülid eelnevate ja järgnevate põlvede reas. Vast aitab see kirjatöö paremini aru saada selle sugupõlve elust ja saatusest.

Pikka aega olen otsinud mälestusi, fotosid, maale, arhiivimaterjale oma isa elu ja tööde kohta – inimesena, kodanikuna, kunstnikuna, pedagoogina. Suurem osa meie pere dokumentidest ja isa maalidest on sõjas kaotsi läinud.
Olen palju mõtisklenud oma vanemate elu üle.
Eesti Vabariigi sünd langes nende noorusaega. Õpetajate seminari lõpetasid nad mõlemad Eesti Vabariigi algusaastatel - ema Tallinnas, isa Rakveres. Neist said lugupeetud pedagoogid, isast ka kunstnik. Mõlemi töö ja unistus oma kooli, **kunstikallakuga õppeasutuse avamiseks**, lõigati 1940. aastal kui noaga läbi. Terve põlvkonna elu pöörati korraga pea-peale.
Ajaloo- ja poliitikahuviline isa oli juba 1930-te keskel sõjaohtu ette aimanud. Seda rääkis mu nooremale õele isa vend Edgar. Teised ei olevat niisugust võimalust siis veel tahtnud uskuda. Elu tundus turvalisena, majanduski oli jälle tõusuteel.

Mida ma isast tean? Mäletan teda hästi, aga olin vaid üheksa aastane laps, kui viimati kohtusime. Isa oli avara silmaringiga, palju lugenud, lojaalne Eesti Vabariigi kodanik, kes armastas oma kodumaad – õpetas koolis ka lapsi sellest lugu pidama. Vabal ajal maalis pilte.
Sõjaaastatel kõik muutus, valikuvabadust enam ei olnud. Pealesurutud võimalikud valikud olid kas halvad või väga halvad. Punaarmee või saksa sõjavägi – vahel sai siin otsustavaks vaid sünniaasta. Tihti ei läinud ka hiljem „veelahe“ saksa sõjaväes või punarmees võidelnud meeste vahelt läbi. Lootus taastada Eesti Vabariik oli paljudel ühine. Seda kinnitab tõsiasi, et isa varjajate ja abistajate hulgas oli ka punaarmees sõdinud häid tuttavaid. Isa vend Edgar mobiliseeriti samuti vägisi Punaarmeesse. Õnneks nad Narva rindel just „rind-rinna“ vastu ei sattunud. Punaarmee Eesti Laskurkorpus sõdis rohkem põhja pool, Narva lähedal. Septembris aga viidi korpusemehed Lõuna-Eestisse, kust tulles, hiljem osalesid pealetungil Emajõel ja Eesti mandri ning saarte vallutamisel. Tõeline „vennatapusõda“ Mandri-Eestis oli Avinurmes ja Porkunis – seal sattusid eesti mehed vastastikku.

Olen tihti eneselt küsinud, kas isa oli rohkem kunstnik või pedagoog? Neid kahte eri tahku on vist tema puhul raske lahutada.

Kõik isa kunagised töökaaslased, tuttavad, sõbrad ja õpilased, keda olen kohanud, on isast lugu pidanud kui nõudlikust ja ausast inimesest, heast pedagoogist ja andekast kunstnikust. Haridust ja haritust peeti tähtsaks. Kooliõpetaja oli lugupeetud amet. Sõjavankri möödaveeremisel otsiti kohe jälle võimalusi koolitöö kiireks jätkamiseks. Olgu riigikord milline tahes - eesti lapsed pidid haridust saama.

LUI LÄTT

Isa, pedagoog, kunstnik – üks paljudest II Maailmasõja ohvritest

Lui Lätt sündis 29. detsembril 1902. aastal Kadrina kihelkonnas, Saksi Kameruni metsavahi esimese pojana.
Alghariduse sai Saksi vallakoolis, õppimist jätkas Rakvere linna II algkoolis.
Õppis Rakvere Õpetajate Seminaris 6. oktoobrist 1919 kuni 12. juunini 1925, ajal kui seminari juhatas Voldemar Raam, seminari harjutuskooli aga tuntud koolimees ja noorsookirjanik Jüri Parijõgi.
Rakvere Õpetajate Seminaris õppides võttis isa aktiivselt osa kooli huvialaringide tööst. Seda kinnitab Rahvusraamatukogu harulduste saalist leitud Rakvere Õpetajate Seminari eesti keele ja kirjanduse rühma ajakiri „Virg". Lugesin sealt isa kirjutatud kriitilist artiklit seminarikaaslaste luuletuste stiili ja sisu taseme kohta („Virg" nr.1 1925). 1924/25 õppeaastal ilmunud ajakirja lisast leidsin tema kujundatud seminari naturalistide ringi käsikirjalised väljaanded „Looduseharrastaja" nr. 3 ja 4
Juba seminaris õppides tegeles isa tõsiselt kunstiga. Isa sõprade ja nõuandjate hulka kuulus ka tunnustatud kunstnik Eduard Ole, kes peale Penza kunstikooli lõpetamist ja gümnaasiumi kunstiõpetaja kutse saamist, töötas kunstiõpetajana Rakveres.

TÖÖAASTAD EESTI VABARIIGIS

Toompeal, Eesti Riigiarhiivi osakonnas tutvusin Virumaa õpetajate teenistuskirjade hulgas asuva isa säilkuga (ERA 1108.14. 473).
Toimikus on kirjas, et peale seminari kursuse lõpetamist teenis Lui Lätt õpetaja kandidaadina 1925/1926. õppeaastal Järvamaal, Einmanni valla (alates 1936.a. Vajangu vald) Kuie 6 kl. algkoolis. Edasi võttis osa Rakvere Õpetajate Seminari juures praktikaaasta lõpetajatele korraldatud kursustest, mille järele **1.septembril 1926** omistati talle algkooliõpetaja kutse ja väljastati kutsetunnistus.
Alates 15.oktoobrist 1926 kuni 21.jaanuarini 1928 teenis aega kaitseväes. Kaitseväe teenistuslehe andmetel komandeeriti aspirantide kursustele.
Eesti Vabariigi Valitsuse otsusega 8. veebruarist 1928, ülendati lipniku auastmesse ning arvati reservi.
1928.a veebruarist kuni 1. augustini töötas õpetajana Albu valla Aravete algkoolis.
20. augustil 1928 valiti Lui Lätt Püssi valla Aa algkooli õpetajaks. Alates sama aasta 22. septembrist määrati Aa algkooli juhataja kohusetäitjaks, kellena töötas kuni 30. juunini 1932.
Aa algkoolis töötamise ajast on selles toimikus õppejõu ametitõotus:

"Mina tõotan ja vannun ustavaks jääda Eesti demokraatlikule vabariigile ja tema seaduslikule valitsusele ning oma südametunnistuse järele ausasti täita kõiki neid kohuseid, mis minu kätte usaldatud amet mulle peale paneb, teades, et seadus ametikohustuste rikkumist karistab.

Selle ametitõotuse lehe järgi andsin pühaliku ametitõotuse.

/allkiri/

1932. aastal valiti Sonda Algkooli õpetajaks. 1938. aastal määrati koolijuhatajaks, kellena töötas aastani 1944.

Sondas võttis ta aktiivselt osa Kaitseliidu tööst, tegeles edukalt "Noorte Kotkaste" juhtimisega. Ülalnimetatud toimikust leidsin tunnistuse koopia kotkajuhi märgi omistamise kohta.
Paralleelselt koolitööga isa ikka ja alati maalis. Sondas oli ateljeeks koolimaja elukorteritesse viiva ukse kõrval asuv ruumikas kõrge aknaga "ubrik", mis otsapidi ulatus teisele korrusele viiva trepi alla. Siin asusid molbert, värvid, lõuendid (sõjaajal vineeritahvlid), raamid, valmis maalid. Ukse kõrval oli nagi töökitliga. Sõjaaastatel hakkas tegelema ka puunikerdusega

Alates 1930. aastast esinesid isa maalid korduvalt Tallinnas Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse (KKSKV) poolt korraldatud aastanäitustel.

1976. aastal välja antud **Eesti kunstielu kroonikas**, mis hõlmab kunstinäitusi 19. sajandi teisest poolest 1940. aasta keskpaigani, on isa nimi kirjas aastatel **1930-1935**.
Hilisematel aastatel ma isa nime sellest kroonikast ei leidnud. Minu mäletades olid aga ta maale väljas ka hilisematel kunstinäitustel.
Mulle meenub maal, mis kujutas kahte last mängimas Uljaste järve kaldal. See olevat ostetud muuseumile. Võis olla maalitud 1939. aasta suvel või kõige hiljemalt 1940. aasta kevadsuvel. Minu mäletades oli siis veel Eesti Vabariik. Mäletan maali seetõttu, et üks kahest mängivast lapsest olin mina ja mul on see meeles. Olin nelja või viie aastane, sündisin 1935.a. Mäletan sedagi, et minul oli punane trikoo, teisel tüdrukul (Hellel) kollane. Maal meeldis mulle ja mul oli kahju, et seda pilti enam näituselt tagasi ei toodud. Öeldi, et muuseum oli selle ära ostnud. Muidugi ei tea ma kus see näitus toimus ja muuseum asus, kas Tallinnas või mõnes teises Eesti linnas.
Alles on maal "Hingede öö", signeeritud 1940. aastal, mingil näitusel hinnatud **70 eesti krooni** vääriliseks. Selle maali sain tädi Erikalt (isa õelt Erika Tammemäelt).

Rahvusraamatukogus õnnestus näha mõningaid **KKSKV** (Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse) kunstinäituste kataloogе sõjaeelsest ajast, kus olid kirjas näitustel esinenud kunstnikud koos eksponeeritud teoste nimedega.

Allpool on väljavõtted 1976. aastal avaldatud kunstielu kroonikast kuhu lisasin näituste kataloogidest leitud tööde nimed.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

„EESTI KUNSTIELU KROONIKA"

XIX sajandi II poolest 1940. aasta keskpaigani.

Koostanud R.Loodus **Kirjastus „Kunst" 1976**

Katke eessõnast:
Kroonika sisaldab tähtsamaid ja iseloomulikumaid fakte Eesti kunstielust alates rahvusliku kunsti sünniperioodist 1860-ndail aastail kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni 1940. aasta suvel... ... .

Kroonika algab **1859.** aastast J. Köleriga

Alates **1930**. aastast esineb teiste kunstnike nimede hulgas ka Lui Lätt´i nimi:

... ...

21. septembril 1930 avati Tallinnas (Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsus) KKSKV ruumes KKSKV kunsti aastanäitus.
Esinesid: Adamson-Eric, ..., ..., K. Luts, **L. Lätt**, A. Madisson, ..., ..., P: Õispuu.
Kokku 65 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt: ***„Natüürmort"*** *õli – 60 kr.* ***„Flöödimängija"*** *õli,*

22. mail 1932 avati Tallinnas KKSKV ruumes KKSKV kunstinäitus.
Esinesid: A. Bergman (Vardi), ..., ..., K. Luts, **L. Lätt,** N. Mei, ..., ..., E. Wiiralt. Kokku 50 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt: ***„Korv"*** *õli,* ***„Ajalehed"*** *õli*

20. novembril 1932 avati Tallinnas KKSKV ruumes KKSKV kunsti aastanäitus.
Esinesid: Adamson-Eric, ..., ..., P. Luhtein, **L. Lätt**, A. Madisson, ..., ..., E. Wiiralt.
Kokku 61 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt: ***„Poiss koeraga"*** *õli,* ***„Vanamees"*** *õli.*

26. aprillil 1933 avati Narvas kunsti kevadnäitus.
Esinesid: Adamson-Eric,..., ..., A. Kask, **L. ja E. Lätt**, V.Peil, ..., ..., Fr. Wollmünder..
Kokku 11 kunstnikku.
Kataloogi ei leidnud

18. veebruaril 1934 avati Tallinnas KKSKV ruumes KKSKV kunstinäitus.
Esinesid: A. Adamson, ..., ..., K. Luts, L. Lätt, A. Madisson, ..., ..., E. Wiiralt, F. Wollmünder.
Kokku 53 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt: ***„Natüürmort"*** *õli - 40 kr.*
Kataloogis on kirjas, et näitus avati Eesti vaimse kultuuri nädala puhul.

<u>15. septembril 1934 avati Tallinna Kunstihoone KKSKV kunstinäitusega</u>.
(arhitektid: A. Soans ja E. Kuusik).
Esinesid: Adamson-Eric, ..., ..., K. Luts, L. Lätt, K. Marley, ..., ..., E. Wiiralt.
Kokku 102 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt: ***„Kalastamas"*** *õli – 50 kr.* ***„Kaktused"*** *õli – 50kr.*
„Sinililled" *õli – 30kr.*

5. oktoobril 1935 avatiTallinna Kunstihoones KKSKV kunsti aastanäitus.
Esinesid: Adamson-Eric, ..., ..., K. Luts, L. Lätt, A. Madisson, ..., ..., M. Zirul.
Kokku 73 kunstnikku.
Kataloogis Lui Lätt. ***„Rukkipõllul"*** *õli – 50 kr.* ***„Võitegija"*** *õli - 20kr. Ja* ***„Õhtu"*** *20kr.*

Edasistel aastatel isa nimi kroonikas puudub.

Rahvusraamatukogust leidsin veel ühe kataloogi
Tallinna Kunstihoones 23.11- 16.12.1940 toimunud KKSKV sügisnäituse kohta
Seal: Lui Lätt. ***„Sonda alevik"*** *õli – 100kr. ja* ***„Natüürmort märsiga"*** *õli – 100kr.*

Rahvusraamatukogus tutvusin ka Julius Gensi poolt, peale sõda, koostatud eesti kunsti ülevaatega**:**

Spetsiaalne fond
„ EESTI KUNSTI MATERJALE”
koostanud Julius Gens
kunstnike leksikon III osa
Tallinn 1948

Kogumikus on andmeid ka Lui Lätt´i kohta. Kirjutatud on, et töötab algkooli õpetajana. Kunstihariduse on saanud iseõppimise teel, ka Eduard Ole ja teiste kunstnike juhatusel. Eesti Kunstnike Rühma toetajaliige 1925. aastast Narvas. Eesti Kunstnike rühma liige alates 1927. aastast.
Kogumikus on erinevatel näitustel esinenud tööde nimekirju. Täiendavalt eeltooduile leidsin, et 1929. aastal on Lui Lätt esinenud üle-eestilisel ülevaatenäitusel 26 tööga (12 akvarelli, 4 õlimaali, ülejäänud tööd on olnud erinevad illustratsioonid).
1930. aastast on kirjas: Jõululaat – **„Kandlemängija”** õli
Julius Gensi kogumikust leidsin veel viited **Narva Kunstiühingu 4. sügisnäituse** kajastamisele Narva ajalehtedes **„Põhja kodu” 1933, 25.11.** ja **„Põhja Eesti” 1933, 28.11.**
Nimetatud ajalehed leidsin internetist:

Kirjandus Kunst Teaa

Narwa Kunstnike Paraad.

Kunstiühingu huwitaw sügisnäitus.

Pühapäewal, 26. lp. awab Narwa Kunstiühing oma teabistoamiliste sügisese kunstinäituse. Kuigi seekord puudub näituselt Narwast lahkunud A. Simard, on näitusel wäljapanekuid üle seja, mis näitab Narwa kunstnike suurt töötahtu. Näitusel on esindatud A. Siijin 4 eläldiga, Eduard Lätt 11 maali, akwarelli ja kawandiga, Lui Lätt 12 õlimaaliga, Aleksander Normat 9 õlimaaliga, 7 pastelliga, 7 sõega, 4 monotüüpiaga ja 5 karikatuuriga, olles seega produktiiwseim kunstnik. Waldemar Peil on pannud wälja 4 portreed Narwa tegelastest, 8 õlimaali ja 1 akwarelli. Teise portretistina esineb Artur Tulit, kellelt on 5 õliportreed, 8 õlimaali ja 3 sõeportreed. Eli Tartlandtil on 3 õli, Friedrich Wolmolleritil 5 õli. Kujurelvt on ainuke esindaja Alfred Kaal, kellelt on 5 büsti Narwa seltsiõunategelastest. Näitus peetakse Suurel tn. nr. 18 ja kestab 26. nov. kuni 10. detsembrini.

Narwa Kunstiühingu sügisnäitus on olnud alati meie kunstielu barometriks. Tänawune näitus on eriti rohke wäljapanekutest, mis kunstipubliku huvi temu wastu peaks tõelisele äratama.

—

Tegewus

Wiimasel ajal eld ja lawatsesed jellepärast, et tütl gemust, sõnbmust, unised, nõibendis tet ega moraalt.

Õpetaja Wold maitleerima Victor

Lõik ajalehest „Põhja kodu” 25.11.1933 – lk 3

J.Gensi kogumikus oli ka nimekiri 1933.a. novembris Narva näitusel esinenud Lui Lätt´i töödest. Need olid: **„Natüürmort sidruniga”** õli, **„Natüürmort õuntega”** õli, **„Vanaeit”** õli, **„Kandlemängija”** õli, **„Lehelugejad”** õli, **”Rannal”** õli, **„Natüürmort”** õli, lisaks mõned **portreed ja maastikud.** Kokku 12 õlimaali.

Samal Narva 1933. aasta näitustel olid väljas ka isast 5 aastat noorema venna Eduard Lätt´i (onu Edgari) tööd, kes peale Rakvere Õpetajate Seminari lõpetamist asus 1931. aastal tööle Narva lastekodusse. Ka temal oli huvi ja annet joonistamise ning maalimisega tegelemiseks. Samuti oli isa noorematel vendadel Atsil ja Kahrul kunstianne olemas.
Toon ära paar päeva hilisema, sama näitust kajastava artikli teisest Narvas ilmunud ajalehest **„Põhja-Eesti" 28.11.1933 nr 136 – lk 1**

Avati Kunstiühingu 4. sügisnäitus.

Pühapäewal, 26. now. kell 12 päewal awati Narwas, Rüütli tn. 24 Narwa Kunstiühingu 4. sügiskunstinäitus. Näitusel on nii mõndagi huwitawat. Esinejaist on paljud juba tuttawad eelmistest kunstinäitustest, uutest esineb sel näitusel Elli Tartland kolme tööga: kahe õlimaali ja ühe portreega, A. Ihin on esitatud nelja tööga (etüüdid — õli); Eduard Lätt'il on õige rohkesti wäljapanekuid, terwelt 14: nature morte'id, maastikke (õli) akwarelle, kawandeid ja autoportree; Lui Lätt esineb 12 tööga: kompositsioonega ja maastikkega. Rohkesti wäljapanekuid on seekordsel näitusel Aleksander Normakilt, Wold. Peililt ja Artur Tuisult.

A. Normakult on esitatud maale, etüüde, kultuurajaloolisi motiiwe: Narwast (pastell), maastikke, monotüüpiaid ja karikatuure.

Wold. Peil on esitanud 4 portreed Narwa tegelasist, 8 õlimaali ja ühe akwarelli. Artur Tuist'ilt on wälja pandud 5 õliportreed, 8 õlimaali ja 3 söeportreed. Friedrich Wolmüller esineb 5 õlimaaliga. Kujur A. Kaselt on 6 büsti, neist wiis Narwa seltskonnategelasist. Kokku on käesolewal kunstinäitusel wäljapanekuid 107. Narwa Kunstiühing on hakanud korraldama järjekindlalt kunstinäitust, käesolew kunstinäitus on arwult neljas. Wõcreldes eelmistel näitustel olnud wäljapanekuid käesolewa näituse töödega on märgata paljude juures kunstilisetaseme tõusu.

Usume, et keegi ei jäta külastamata käesolewat Narwa Kunstiühingu 4. sügisnäitust. Näitus kestab 10 dets. s. a.

Vabadussõjalased oma nimekirjaga linnavalimistele?

Seisukohawõtmine osakonna erakorralisel peakoosolekul.

Eesti wabadussõjalaste liidu Narwa osakonna erakorraline peakoosolek pee-

Sõjaeelseid Narvas ilmunud ajalehti sirvides paistab, et 1930-tel aastatel oli seal üsnagi tihe ning arvestatav eestikeelne ja -meelne kultuurielu.

Linn erines siis, oma ilusa barokse vanalinnaga, tundmatuseni tänapäeva Narvast. Eestikeelseid ajalehtigi ilmus mitu. Virumaa oli samuti üks ja ühine. Läheduses asuv Narva-Jõesuu kuurort, oma pika valge liivarannaga, oli Eesti eelistatuim suvituskoht. Kaugel ei olnud Narvast ka Toila-Orus asuv presidendi suveresidents. Samuti erines linnakodanike koosseis tänasest. Pärast sõda said endistest elanikest vähesed loa kodulinna naasmiseks – sissekirjutuse said need kelle elukoht oli imeläbi säilinud.
Narva ajalehtedest näituste jälgi otsides leidsin info elanike rahvusliku kooseisu kohta 1939. aastal. Siis oli Narva samuti paljurahvuseline linn kus elas 15 eri rahvusest kodanikku: neist eestlasi oli aga tervelt 63%, venelasi 32%, sakslasi 2,4%, soomlasi 0,9%, juute 0,7%, ülejäänud rahvusi oli ühtekokku 1%.

Eesti kunstielu kroonika andmetel **26. aprillil 1933.a.** avatud Narva kevadnäituse kohta Gensi kogumikust andmeid ei leidnud. Jätkasin otsinguid Narva ajalehtedest ja leidsin **„Põhja Kodu" 27. 04.1933** numbrist artikli ka selle näituse kohta. Esitatud on seal olnud nii Lui kui ka Eduard Lätt´i tööd.

Artiklis on nimetatud: .....”Ed. Lätt´i **„Rukkililled”** (õli) lopsakas värvikus mõjub sümpaatselt. Lui Lätt´i maal **„Vanataat õues”** (õli) üllatab ainulaadsusega ja meisterlikkusega väljendatud hommikuidüllis. ....

Narva ajaleht *“ PÕHJA KODU”* *27. aprill 193*

Kunsti kewadnäituselt.

Ligi 150 wäljapanekut kaheteistkümnelt kunstnikult.

Esimesel kewadpühal awatud kunstinäitus Narwas, kus esineb üsna rohkearwulise töödekoguga kaksteist kunstnikku, kestab weel kunni 30. aprillini. Kuigi hakkasime juba sügisel ootama Narwa kunstiühingu traditsioonilist näitust, mis igal tingimusel pidi kewadel tulema, pole K. ü. ühiski tänini selleni jõudnud. See asjaolu osaliselt ongi ka tõuke annud käesolewa näituse awamisele wäljaspool organisatsiooni. NKü-st esinewad näitusel waid kaks: Anatol Siwardi ja Wold. Peil. Teised pole kaasa löönud. Küll aga on esitatud see-eest wäliskunstnikke ja organiseerimatuid: Adamson-Eric, Ed. Ahas, Roman Waher, Fr. Wolmüller, E. Lätt, L. Lätt, H. Mugasto, Ferdi Sannamees, Alf. Kask, Hermann Halliste. Seega mitmed neist üsna tugewad nimed. Waheist sellest tingitult näitus tundub esinejate poolest küll kuidagi juhuslikkuse pitsatit kandwat, kuid töödes üldine kwaliteet on wõimne osaliselt ületama senised lokaalse wärwinguga näitused.

Näituse paremaid.

Üüdsusena on sel näitusel wäljapanekuid ka skulptuuris, mida esindawad F. Sannamees, A. Kask ja H. Halliste. Neist F. Sannamees oma tarbekunstiesemе „Naine waasiga“ ja A. Kask kolme gips-büstiga (prl. Marks, pr. Tõnurist ja hra Tõnurist) on esitanud tähelepanuwäärsema. Kask on modelleerimisel suutnud tabada haruldase täsmalisusega ka detailsemadki jooned ja ta büstides kajastub palju iga modelleeritu iseküpärasust. H. Halliste kahes „Naisaktis“ (puuskulptuur) kohtame plastilist poseeringut, kuid anatoomiliselt on neis kohati rohkeid wääratusi. **Maalinguist** Adamson-Eric'u „Nature morte kasukaga“ (õli) on kahtlemata näituse parima tehnilise wõimislusega töö. Aduard Ahas wäljendab lopsakat indiwiduaalset aineküstlust ja helgete wärwide sulatamisoskust temperas („Wana Raag“). R. Waher oli esitanud originaalliitgraafikud Narwa motiwidel ja külmnõela („Tartu sadam“). F. Wolmüllerits satume tahtmatumalt tuttawale (Olel) stiilile, mis eritti tugewasti ilmeneb „Baaris“ (õli) ja akwarelles; mitmeis töis leidub lubamatult wähe maalilikkust. „Daamis kirjaga“ (õli) on aga küll tabatud psühholoogilist momenti. Ed. Lätt'i „Rukkililledе“ (õli) lopsakas wärwikus mõjub sümpaatselt. Lui Lätt'i „Wanataat õues“ (õli) üllatab ainulaadsusega ja meisterlikkusega wäljendatud hommikidüllis. Heino Mugasto on esitanud mitmeid häid puu-, wineer- ja linoollõikeid, linoolgrawüüre, monotüüpiaid j. m. s. Wiimistlus põhjalik, tehnika laitmatu. Kujud waid on paiguti kristalliseerumata. „Õlses tänawas“ (monotüüpia) palju udutsewat niiskust ja õõmeeleolu, mis wäljendusrikkam, kui sageli publitsew wärwideballett. Wold. Peili joonistuste „Mehe pea“ (lawameister Lindebaum) ilmekus ja „Laewade“ rannasadamlik miljöö annab põhjust kahjatseda, et Peili pole arwukamalt esitatud. Anatol Siwardi tööd moodustawad wiiskümmend protsenti kogu wäljapanekute hulgast. Tõepoolest erakordne produktiiwsus. On palju iseküpärasust ning otsingut oma ja ka uue stiili järgi, mis paiguti saawutatudki. Eritti kompositsioones („Suplejad“, „Kalurid“), kuigi wärw neis tundub kuiwana. „Narwa Wiru tänawa motiiwis“ walguse ja warju probleemi lahendus on õnnestunumaid. „Modellis“ naise rindade ja kõhupartii rõhutamine keskendatud heleduses sobib. Põlwis aga liigset nurgelisust. „Hra Kliimanni portree“ esindab tugewat kunstiküpsust, seda ka teatud piires „Nature morte kaladega“. Koloreerit-joonistusist „Tänawatüdruk“ pakub huwitawalt-julget poost ja sobiwalt-udust tausta. „Tallinna wanas hoowis“ domineerib akwarelli lopsakus, ega kergi liialt hõõrkwalt estle sõega koloreerit joon. Sõejoonistusist „hra G. Matto portrees“ kõneleb elawalt tabaw sarnasus. Karrikatuurride joones ilmeneb palju primitiiwset argust, puudub enamuses nei paratamatumalt wajalik dünaamik

Konsekwents:

Ärgu jäägu need ruumid inimsist tühjaks, sest sel näitusel on waadeldi ja süwenemist nõudlikumaleg

Ulrich Kullend.

„Hundirada“

„Draamastuudio“ ringwei sõl Narwas.

Draama on jäänud nüüd tahaplaa nile teaatrite repertuaaris, aga samut kirjanike loomingus ja publiku huvi aastimikus. Maalawad tegelewad peami selt jantidega, mille sekka aknult wo bariigi aastapäewadel torgatakse üli patriootlik „tõsine näitemäng“ mõn B. Kangermann'i wõi weelgi tundma tuma- sulemehe loomingust. Kui linna draamat waheist harrastawad, siis a needki enamasti sellased, kus rewolwri paukudel ja kohtuprotsessidel peaosa

Ka „Hundirada“ pole tulnud toime täies ilma püssi ja pussita, aga kumbagi neist ole õnneks pandud dra mat tegema ega kant ma. Waatlejat ei haarata seal werega eg wäliste trikkidega Oli hea tunne jälgida ei rahulikumat woolamist ja loomulikumat sõ mejooksmist. Jäi aega waadelda ja tunda, mõ telda ja wõtiskella.

Esimesed kaks waatust olid autorilt mõel dud meeleolutsew-nukrutsewaks ettewalmistu seks, waikuseks enne tormi. Elatakse kuski Wenemaa idaosa pisilinnakeses, keset ääretu steppiagendikku, ja elatakse nii, et isiklikul õnne ning armastusel on mõra sees. Aga millest se tuleb, seda öieti ei teata, seda waid aimatakse ebamääraselt.

Kiisuguste meeleolude edasiandmine nõua nätlejatilt palju wastawat oskust, harjumus ja distsipliini. Sellega ei wõida muidugi kii delda, kui draamaga esinetakse hoopis harwa Tegewuskehwa waatuse meeleolustus ja hin gestus pole kerge aj. Sellep. ongi Maeterlinc õelnud, et tema näidendeid mängiwad kõig paremini puunukud. — Näitleja on niisugu sel puhul kahe tule wahel. Kinoga harjunu publik nõuab „tempot“, aga kiirus rikub siis kõik. Kui draamastuudiolaste mängus oli al gupoolel wäheütlewaid kohti, siis mitte mäng gurühi aeglise pärast. waid p'gemini wastu pidi.

Omajagu raskusi sünnitab eestlasele wen inimese kujutamine. Kuid noorem põlw waat lejaskonnast, kellel pole kokku puuteid olnu wene teaatri ja näitlejaga, ei tea ses suhte nii nõudlik olla kui wanemad inimesed.

Kuid mis me ka selle etenduse kohta ei ütleks, suurtes joontes oli see hin nataw ja nauditaw. Wõisime eksima

Tallinna Kunstihoone 1935 - KKSKV aastanäitus
Lui Lätt´i õlimaalid tagaseinas vasemal:
„Rukkipõllul" „Võitegija" ja „Õhtu".

LUI LÄTT

15. septembril 1934 avati
Tallinna Kunstihoone KKSKV
kunstinäitusega

LUI LÄTT „Kalastajad"

Vasemal Lui Lätt´i õlimaal „Kalastajad"
kunstihoone avanäituselt

Narva-Jõesuu – jalutuskäik venna Edgariga
Pildil vasemalt esimene Edgar (Eduard) Lätt, paremalt esimene (isa) Lui Lätt, kõrval Villem Raam, siis Gross´i nimeline mees, ülejäänud kolme nimed teadmata

Vasakul Lui Lätt
Foto tagaküljel on kiri: „Siin paar kunstijüngrit. Meil on traditsioon Tallinnas käies lasta endid tänavanurgal fotografeerida"

Isast on juttu ka Eduard Ole mälestusteraamatus „Suurel maanteel" I. Sealt leidsin mõne lõigu ajast mil isa töötas Aa algkoolis.
Pariisist kodumaale naasnud Ole viibis, Eesti põhjarannikut külastades, mõned nädalad mõisas asuvas koolimajas kus koolijuhatajaks oli Lui Lätt.

Allpool paar lõiku Eduard Ole mälestusteraamatust:

...Mäletasin Lätti kui üht andekamat maalijat ja joonistajat kogu seminari õpilasperes ja arusaadavalt tundsin nüüd suurt huvi selle andeka mehe värskemate teoste vastu; seepärast otsustasingi enne koduteele asumist sisse astuda selle noore koolijuhataja juurde.
.....Nüüd kus õpilased olid suvepuhkusel, valitses siin täielik vaikus; mõisahoones asuvad klassiruumid olid kohandatud õpetajate suvekorteriteks. Ka mina sain juba saabumise päeval isikliku ateljee ja võisin otsekohe oma maalitarbed lahti pakkida. Varsti kutsuti mind ühisele tervituskohvile, ...
...vabalt ja sundimatult veeres meie noore seltskonna igapäevane elu inimtühjal mererannal. Supeldi, maaliti või loeti raamatuid kas üheskoos, üksi või paaride kaupa – nii kuidas see kellelegi parajasti sobis ....
... Nii elati rannamõisas mõned mõnusad nädalad kõige suuremas sobivuses. ...

Eduard Ole oli 1923. aastal ka üks Eesti Kunstnike Rühma asutajaid. Isa on samuti kuulunud sellesse rühma. Selle kohta sain täiendavalt kinnitust ajalehes „**Sirp" 1998**. aastal avaldatud artiklist:

Allikas: http://www.sirp.ee/Arhiiv/11.12.98/Uudis/uudis1-1.html

Eesti Kunstnikkude Ryhm 1923 – 1940
Eesti Akadeemilises Raamatukogus on avatud ülevaatenäitus kubismile ja konstruktivismile orienteerunud Eesti Kunstnikkude Ryhma (EKR) intensiivsete algusaastate tegevusest. Raamatukogu fondidest ja Mart Lepa kunstikogust on eksponeeritud olulisemad EKRi trükised. Säilinud fotod lubavad heita pilku EKRi näitustele Tartus ja Pärnus. Kaduma läinud teoste reproduktsioonide kõrval näeme siin ka EKRi liikmete loodud graafikat, raamatu- ja lavakujundusi, tarbekunsti-kavandeid, joonistusi, akvarelle, silmapaistvaid reklaamikujundusi. Esmakordselt on kubistlike akvarellidega eksponeeritud marginaalseks jäänud Lui Lätt. Näitust saab vaadata 18. jaanuarini.

Mart Lepp

Ülaltoodud artikli eest suur tänu hr Tiit Krihvlile, kes selle mulle läkitas.

Oma lapsepõlvest ma kubistlikke akvarelle ei mäleta. Minu mällu on jäänud põhiliselt õlimaalid - maastikud, natüürmordid, mõned portreed; pliiatsi- ja söejoonistused, puuskulptuurid, karikatuurid jne.

1933. aastal Lui Lätt abiellus Hilda Valbetiga, kes töötas siis Haridusministeeriumi Saksi Kurikalduvusega Tütarlaste Hooldekodus-Kodutööstuskoolis vanemõpetaja-kasvatajana ning juhataja abina, kes juhataja äraolekul juhataja kohuseid täitis.
Peale abiellumist jätkas ema tööd Saksis, isa Sondas. Ema ei tahtnud kõrgepalgaliselt kohalt lahkuda.
1935. aasta aprillis sündis tütar Imbi (mina).

Isa kirjutas meile sageli, ema kirjade kõrval oli alati naljakate pildikestega kiri minule – lühike trükitähtedega tekst keskel. Suvepuhkuste ajal ja ka talvistel koolivaheaegadel käisime

emaga vahete-vahel Sondas, isa käis igal võimalusel meie juures Saksis, kus veetis põhilise aja oma puhkusest. Saksis oli ka isa vanematekodu
Suvel Saksis viibides isa alati maalis. Tihti mind.
Selgelt meeles oleval mälupildil istun talveaia trepil päikese paistel, hoides käes peenikese varrekesega kirssi nii nagu hakkaksin seda sööma. Pean marja ikka ja jälle suu kohale tõstma. Paigal püsida on tüütu ja igav. Igavuse peletamiseks ja minu lõbustamiseks räägib isa minuga ”vigurijuttu”, kutsudes mind oma Neljapäevaks. Robinsoni raamatus on juba metslane Reede olemas. Mina olevat samuti väike metslane – juuksed sassis, riided alailma määrdunud. Nii ei jäävatki muud üle kui mind Neljapäevaks kutsuda.
Maal ”Väike tüdruk kirsse söömas” rippus hiljem meie Sonda elutoas. Maali hilisem saatus on teadmata.
Ema fotode hulgast leidsin postkaardi Sonda koolimajaga, adresseeritud Saksi. Seal on kirjas järgmised read:

Hilda!
Praegu teen kooli aia plaani. On suur töö. Seda enam, et vaja teha kahes eksemplaris. Valmistume ka pühapäevasele peole. Tööd küllalt ja aega ei ole palju. Saksi tulen teisipäeva õhtuks kindlasti. Senini pead kannatama. Võib olla tulen juba esmaspäeval, aga vaevalt vist. Saksis olen siis nii kaua, kui saab olla. Vihmaniga juba oli sellest juttu. Nüüd aga tervitusi sulle ja su perele!

Lui

Postitempel kaardil on 25. juuli 1935
Isa rajatud kooliaiast kahjuks pilte ei ole.

ELU SÕJA-AASTATE SONDAS

Peale 1940. aasta juunipööret kolisime emaga samuti Sondasse, kus ka ema alustas sügisel tööd kooliõpetajana. Vanemate eluplaanid löödi segi. Mõlemad elasid ja töötasid aastaid selle nimel, et avada käsitöö- ja kunstikallakuga erakool - pansion. Selleks oli rahagi kogutud. Neljakümnendate aastate alguses oleksid nad oma kooli juba avanud.

27. juunil 1941. aastal sündis tütar Tiiu (minu noorem õde).

Sonda oli sel ajal kahe lauavabriku, raudtee sõlmjaama ning suure depooga, kiiresti arenev alevik. Peale Tallinn - Narva raudteeliini läks laiarööpmeline raudteeharu ka Aserisse, lõunasse aga kitsarööpmeline Sonda - Mustvee raudtee. Mustveeni käis ka reisirong, sealtpoolt tuli Alutaguse metsade puit Sonda lauavabrikutesse. Sonda alevi servas oli veel suur ja moodne peenlihatööstus.
Isa rajatud kooliaed oli neljakümnendate aastate alguseks jõudsalt kasvanud ilupuude ja põõsastega kena koht. Peale pargiosa ja lillepeenardega iluaia oli ka õunapuuaed, mille vilju sai 1943. aasta suvel juba maitsta.
1940 – 1941. aastal kaotas isa palju sõpru ja tuttavaid. Tapetud oli seminari-aastatest heaks vanemaks sõbraks jäänud Jüri Parijõgi. Venemaale küüditati Villem Raam, isa hea tuttav - venna seminariaegne pinginaaber jne. jne. Narvas kooliõpetajana töötanud vennale Edgarile tulid mobiliseerijad koju järele. Onu oli just hommikul hakanud habet ajama kui auto püssimeestega ette sõitis ja onu kaasa viidi. Isegi habemeajamine jäi pooleli.

Laupäev 5.juuli 1941 ei unune. Sonda jaoks algas sõda just sellel päeval. Mängisin õues kui kostis tugev lennukimürin. Suur hõbedane lennuk lendas madalalt üle. Hetk hiljem kõlasid mütsatused ja vappus maa. Majast tormasid välja isa ja ema koos väikese Tiiuga. Jooksime kuurinurga taha kraavi, mis oli õnneks kuiv. Viskusime kraavi põhja. Maa vabises. Kostusid tugevad ja tuhmid mütsud, sekka teravamad vilinad.
Plahvatuste harvemaks muutudes läksime alevi lähedal olevasse metsavahi tallu kuhu oli põgenenud palju Sonda inimesi. Isa läks uurima mis Sondast on saanud. Naasedes rääkis, et pool alevit koos jaamahoonega on maha põlenud. Saksa lennukilt visatud pommid tabasid jaamas seisvaid laskemoonaronge. Sellest pidevad plahvatused. Koolimaja ja selle ümbrus jäid õnneks terveks. Plahvatanud lõhkekehad olid üle maja lennanud. Ainult aknad purunesid. Alevi elanikud vist pääsesid eluga. Isa sõnade järgi oli suur õnn, et pommid ei tabanud rongi sabas olevaid vaguneid meremiinidega. Raudteelased olid need käsitsi semafori taha lükanud. Järgmisel päeval läksime pakku alevist kaugemal asuvasse Päsula külla. Sonda põgenikke oli ka siin. Küla tagant algasid suured metsad ja sood. Siia paistsid hästi Sonda kohal pikeerivad lennukid. Sihikul oli raudtee. Sõjakõmin lähenes.
Sondas pääses isa äärepealt arreteerimisest. Oli parajasti puukuuris, lõpetanud seal puuriida ümberladumist, mille alla oli oma ja kooli dokumente peitnud, kui kuuri astusid NKVD-lased küsides koolijuhatajat. Isal olid tööriided seljas, tänu sellele peeti teda kooliteenijaks. Oli vastanud, et ei ole peale hommikut näinud. Seepeale tülitajad lahkusid. Pisut kaugemal seisnud kohalik manukas ei reetnud isa. Pärast seda juhtumit isa kodus päris avalikult viibida enam ei julgenud. Meie juures ta pidevalt ka ei olnud, käis vaid aeg-ajalt.
Päsulat läbis maantee. Rinde lähenedes oli karta, et see koht ei ole enam turvaline. Läksime edasi sügavamas metsas asuvasse metsavahitallu. Ka siin olid põgenikud ees. Nüüd oli isa tihti meiega. Selles metsavahitalus elasin üle suure vapustuse. Ühel hommikul kuulsime kaugusest võikaid karjeid. Täiskasvanute arvates ei saanud need inimhääled küll olla. Ei osanud keegi ka seletust anda, mis hääled need olla võisid. Pikapeale karjed vaibusid.
Mõni aeg hiljem jooksis õue lõhkirebitud riideis naine. Leemendades verest ja higist vajus hingetult õuemurule. Toibunult hakkas lõõtsutades rääkima. Tuli Uljaste külast. Küla jäi kahe rinde vahele. Inimesed pääsesid metsa, loomad jäid lautadesse.
Hommikul hakkasid lehmad ammuma. Ootasid lüpsmist. Mõned perenaised läksid lüpsma ja loomi välja laskma arvates, et ega nendega midagi halba ei juhtu. Külas pidasid vene sõdurid nad kinni. Naisi peksti ja torgiti tääkidega. Nähes ees ainult surma, võttis see naine kokku kogu oma jõu, sööstis kõrvalolevasse võssa ja sealt metsa. Põgenemine läks õnneks, põõsad olid tihedad. Naine jooksis kuni lõpuks metsavahi tallu jõudis. Teiste naiste moonutatud laibad leiti peale punaarmee taganemist.

1941. aasta suvel tegid ka hävituspataljoni mehed Sonda ja Uljaste ümbruses rohkesti kurja, tappes süütuid inimesi. Paaril juhul ei halastatud lastelegi. Peale eelnenud punast hirmuvalitsust ja terrorit võeti sakslasi esialgu vastu päästjatena. Hiljem, okupatsiooni edenedes, suhtumine neisse küll halvenes.

Augustis naasime Sondasse. Kodu oli lagastatud. Leiti ka küüditamisele kuuluvate perekondade nimekirjad. Meie perekonna nimed olevat kirjas olnud kolmandatena. 14. juunil läks see karikas õnneks Sondast mööda. Ei olevat vist kohe igale poole piisavalt vaguneid jätkunud. Vahepeal algas aga sõda. Peale sõja algust ja 5. juuli pommitamist põgenes suur osa Sonda elanikest metsa. Kodudest otsitavaid inimesi enam ei leitud.

1941. aastal algas kool hilissügisel. Sõda käis juba Eestist ida pool. Koolimaja oli jälle puhas ja korras, akendel klaasidki ees. Koolitöö võis alata.

Isa jätkas maalimist ka sõjaaastatel. Lõuendi ja värvidega oli suuri raskusi. Lõuendi asemel kasutas enamasti vineeri. Maale osteti. Mõne maali sai ka õlivärvide vastu vahetada. Suurem osa sõjaaegsetest maalidest oli loodusest, eriti palju oli pilte Uljaste järvest ja selle ümbrusest. Suvistel koolivaheaegadel sõitsin sageli koos isaga jalgrattal Uljastele. Mina istusin, õhukese pehme padja peal, ratta raamil. Taga - pakiraamil oli isa maalikast kus olid ka minu joonistuspaber, vesivärvikarp või värvipliiatsid. Uljastel ma enamasti alguses joonistasin ja värvisin koos isaga. Tüdinedes suplesin, tegin liivakoopaid ja kindlusi ning jalutasin läheduses ringi.

Isa joonistas ja maalis vahel ka mind ja Tiiut. Säilinud on maal, kus istun peale sauna ja hoian käes kasevihta. Minu jaoks oli see üks järjekordne tüütu istumine. Praegu läheb küll süda soojaks maali vaadates. Pilt läks siis sünnipäevakingiks isapoolsele vanaemale, tänu sellele on säilinud. Peale vanaema surma sain maali endale.
Rohkem meeldis mulle kui isa mõnda maastikku maalides seal lapsi mängimas kujutas. Siis ma ei pidanud tüütult kaua ühes asendis istuma nagu portreede puhul.

Isa meisterdas nüüd sageli ka puuskulptuure. Neid oli erinevaid. Kõige rohkem meeldis minule üks mõõgaga Kalevipoeg. Mul oli kahju kui isa just selle kuju õlivärvide eest ühele saksa ohvitserile maha müüs. Isa ise seda kuju eriti ei hinnanud. Oli veel üks Kalevipoja kuju, minu lapsearusaama järgi rohmakam ning inetum. Isa pidas just seda paremini välja tulnuks. See on alles ja asub nüüd onunaise Elleni Läti juures.
Samast ajast on pärit ka puuskulptuur „Teomees märsiga". Isa kinkis selle emale sünnipäevaks. Sondast lahkudes võtsime märsiga teomehe kaasa. Seda skulptuuri pidas isa õnnestunuks. Teomees on tänini alles – asub õepoja juures.

Lisaks maalimisele ja puunikerdamisele oli isal ka paar kaustikut karikatuuridega. Need olid nii „vene" kui ka „saksa" ajast. Peale sõjaväkke mobiliseerimist olevat isa need kaustikud peitnud Sonda lähedusse, kellegi Uljastel elava sõbra juurde. Nende saatusest midagi teada ei ole. Mõningaid pildikesi ma sealt mäletan. Eriti naljakad olid taludesse tööle saadetud linnainimesed. Linnadest saadeti ka „saksa-ajal" ajal inimesi metsa- ja talutöödele. Isa tegi neist „töödest-tegemistest" hulga karikatuure, mida päris avalikult ei hoidnud, sõpradele mõnikord näitas. Karikatuure oli tal ka kommunistide võidutsemise ajast. Neid siis peitma ei pidanud. Kusagil vist mõni isegi avaldati.

Saksa okupatsiooni alguses määrati kaitseliitlasest reservohvitser Lui Lätt Sonda Omakaitse Territoriaal-rühma ülemaks. Alutaguse suured metsad olid ligidal, nii saadeti ümbruskonna omakaitserühmi aeg-ajalt nõukogude langevarjureid püüdma.

Pildikesi Sondast

Sonda koolimaja 1935 - enne aia ja pargi ümberkujundamist

Sonda raudteejaama hoone enne 1941. aasta 5.juuli pommitamist

Koolitund Sondas enne 1937. a. remonti. Palkseinad on veel paneelidega katmata. Seintel õpilastööd, taga pilditahvli ees seisab Lui Lätt

2009 – Sonda raudteejaam

2009 –Sonda uus koolimaja

1937 a. 6. klass koos õpetajatega – teises reas paremalt esimene on Lui Lätt, ees keskel istub prl Ellen Raitare (Lätt)

2009 - raamaturiiulid vana koolimaja I korrusel

SONDA

2009. a. aprillis

Renoveeritud vanas koolimajas asub 1999. aastast alates raamatukogu

2009 muuseumituba raamatukogu II korrusel

Kord käis aga saksa sõjaväepolitsei koolimaja läbi otsimas. Oli kaevatud, et koolijuhataja peidab keelatud kirjandust, Lenini ning Stalini pilte jne. Kaebuse peale tuhniti meie korteris ja koolimajas kõik kohad läbi. Õppevahendite ruum pöörati lausa pahupidi. Midagi kompromiteerivat ei leitud. Pahandusi kaebus siiski tõi. Isa teenistustoimiku dokumentide hulgast leidsin paar kirja, mis paistavad seda tõika kinnitavat.

Esimene oli isa pöördumine Viru Maakoolivalitsuse juhataja poole:

SONDA
ALGKOOL
1.august 1942

Viru maakoolivalitsuse Juhatajale.

Sonda Algkooli juhataja asjus.

Haridusdirektooriumi Haridusosakonna 1942.a.19.mai ringk. Nr.12-26. kohaselt lõpeb kõigi õppejõudude teenistusvahekord 1. augustil 1942. Minu kaasõppejõud on kõik määratud tagasi senistele kohtadele, mille kohta neile tulid vastavad teated. Minule ei ole senini tulnud mingit teadet ja kui ei ole juhtunud eksitust kantseleis või postil, mis on ebausutav, siis arvatavasti ei ole mind kohale kinnitatud. Viimasel juhtumil palun teada, mis põhjusel minu kohalekinnitamine pole teostunud ja Teie korraldust kooli asjaajamise ning varade kohta.

L.Lätt.
Koolijuhataja

Järgmine pöördumine oli juba septembri algusest:

SONDA
ALGKOOL
1.september 1942

Viru II r. Koolideinspektorile.

Sonda Algkooli juhataja asjus.

Minu kohale mittekinnitamise asjus saatsin Viru Maakoolivalitsuse Juhatajale 2.augustil 1942 kirja, milles palusin korraldusi kooli varade ning asjaajamise kohta ja ühtlasi teada põhjust, mispärast mind ei ole kinnitatud. Sellele kirjale pole senini saabunud vastust. Küll kuulsin juhuslikult, et minu mitte kinnitamise põhjuseks olevat mingi kaebus.
Et senini erikorraldust pole tulnud, olen täitnud koolijuhataja kohuseid, korraldades koolimaja remonti, majutades sõjaväge jne. Keegi peab seda tegema, eriti praegu, kus koolimaja on nagu mingi korrapärane ööbimiskoht väiksematele sõjaväegruppidele, kes raudtee sõlmjaamas ei pääse rongidega kohe vajalikus suunas edasi. Loodan, et nii on õieti tehtud.
Mis puutub kaebusesse, nagu olen kuulnud ja aiman ka ise, siis võin ütelda, et kohapealse rahvaga on minu vahekord korrektne ja sõbralik. Küll olen möödunud talve jooksul

märganud salajast intrigeerivat joont paari isiku poolt omakaitserühma koosseisus. Olen nimelt kohapealse territoriaalrühma ülemaks.
Kooliga ei ole neil isikutel mingit tegu ja samuti ei ole ma territoriaalrühma ülemaks mingi võimu- või auahnuse pärast, vaid selleks, et mind on määratud ja et siin kedagi teist kohasemat ei leidunud – sõnaga: kohusetunde pärast.
Paari valekaebuse pärast on tulnud minul juba politseivõimudele anda vastav seletus. Arvan, et seegi kord baseeruvad kaebused valel, sest omateada olen talitanud õiglaselt. Bolševistlikul ajajärgul püüdsin elada võimalikult tagasihoidlikult, olles sidemeis eestimeelse külaelanikuskonnaga. Arvan, et minu meelsus ja tegevus on kohalikule rahvale küllaltki teada ja kui korraldatakse juurdlus, siis selgub, et ma pole milleski süüdi.
Oleks elanikuskond minu vastaselt häälestatud, annaksin ise lahkumisavalduse ümberpaigutamiseks. Et ma seda aga ei ole märganud, siis ei ole tahtmist alluda mõne salakaebaja isiklikule vimmale.

Jäädes ootama Teie korraldusi

L. Lätt
Koolijuhataja

Viimasele pöördumisele järgneb inspektori vastus:

Nr. 12080

Sonda Algkooli Juhatajale

Teie 4. selle kuupäeva kirja nr. 58 kohaselt teatan, et Teie 2. aug. 1942 Osakonnale saadetud kiri pole jäänud tähele panemata, vaid sellega ühenduses on astutud rida samme. Kui need pole andnud soovitud selgust, siis ei ole selles Osakond süüdi.
Teie vastu tõstetud kaebused on nähtavasti õige keerulised või segased. Osakonnas ei ole neist ühtegi näha olnud. Meil on ainult niipalju teada, et kaebustes ettetoodud süüdistusi ja andmeid praegu uuritakse Ma sõidan ise lähemail päevil Tallinna ja katsun veelkord Teie kohta lõpplahendust saada. Muide on Osakonnal oma kava juba valmis selleks juhuks kui Te olete sunnitud lahkuma oma seniselt kohalt. Teile on ette nähtud juhataja koht koolis, kus ka Teie abikaasa võib õpetajakoha saada. Seni aga, kuni Te pole saanud mingit teadet, tuleb Teil täita juhataja kohuseid edasi, nagu Te ka seni olete täiesti õigesti talitades teinud.

Rakveres 8. septembril 1942

H.Rajamaa
Koolide inspektor

Millised sündmused või otsused olid vahepeal, seda toimikust ei paista. Küll aga järgneb ülaltoodud kirjavahetusele Sonda kooli hoolekogu koosoleku protokolli ärakiri:

Protokoll nr.9

Sonda Algkooli hoolekogu koosolekust 27.sept.1942. a. Sonda Algkooli ruumes, algusega kell 10.00. Koosolekust võtavad osa: hoolekogu juhataja – lastevanemate esindaja – A.Adams, vallavalitsuse esindaja T.Vaserik, vallavalitsuse esindaja – J.Veskus, lastevanemate esindaja – H.Isak, õppenõukogu esindaja – A.Oamer, õpetaja H.Lätt ja koolijuhataja L.Lätt. Protokollib hoolekogu sekretär A.Oamer. Koosolekut juhatab hoolekogu juhataja A.Adams.

Päevakord:

Hoolekogu seisukohavõtt Viru Maakoolivalitsuse kirja nr.12980 14.sept.1942 kohta.
Koosoleku päevakorra arutamise algul Sonda Algkooli senine juhataja Lui Lätt kannab ette, et tema ametissekinnitamine pole senini teostunud mingi kaebuse tõttu, mida Maakoolivalitsuselt saadud andmete järgi uuritakse. Sellest tingitult ei saa Tema hoolekogu koosolekust osa võtta. Koolijuhataja L.Lätt lahkub koosoleku ruumist.

P.1
Sonda Algkooli hoolekogu läbi arutades Viru Maakoolivalitsuse kirja nr.12980 14.sept.1942.a. Miina Tali kinnitamise asjus Sonda algkooli õpetajaks, nõustub Maakoolivalitsuse ettepanekuga ühel häälel.

P.2
Hoolekogu ära kuulanud senise koolijuhataja Lui Lätt´i ettekande oma seni mitteametissekinnitamise kohta mingisuguste salajaste kaebuste põhjal, võtab asja hoolekogusse arutusele. Hoolekogu, läbi kaaludes koolijuhataja Lui Lätt´i senist tegevust ja üldist head läbisaamist kohalike elanike ja lastevanematega, leiab et nendel kaebustel ei tohiks olla mingit alust, vaid võivad tekkinud olla pahatahtlikkusest või isiklikest huvidest; sellepärast hoolekogu palub Maakoolivalitsust Lui Lätt´i kui hoolsat ja tublit töö-, seltskonna-, ja koolitegelast omale kohale tagasi kinnitamiseks esitada.

Koosolek lõppes kell 11.30.

Allkirjad:

(A.Adams) *(A.Oamer)* *(T.Vaserik)*
Koosoleku juhataja *Hoolekogu sekr.* *(H.Isak)*
(J.Veskus)
(H.Lätt)
Liikmed

ÄRAKIRI ON ÕIGE. A.Adams
Hoolekogu juhataja
A.Oamer
Hoolekogu sekretär

SONDAS, 27.sept.1942.a.

Sellega lugu lõppes. Isa töötas koolijuhatajana edasi.

Sõjaväepolitseiga seoses meenub veel üks tunduvalt hilisem lugu. Aega ei mäleta, aga ühel pakaselisel talvehommikul tuldi jälle koolimajja. Kantseleist seekord kaugemale ei mindud. Uks pandi vahepeal kinni. Teisi, peale isa, sisse ei lubatud. Läbi suletud uste kostis kõvahäälne kärkivas toonis saksakeelne jutt. Varsti „kutsumata külalised” lahkusid.

Pahandatud oli, et paar Sonda noormeest, isa endist õpilast, olevat suuskadel üle merejää Soome põgenenud. Ärev päev on mulle tänaseni meelde jäänud. Minuga sel teemal muidugi ei räägitud, vanemate ärevus nakatas siiski ka mind. (*Palju aastaid hiljem, juba taasiseseisvunud Eestis, kuulsin, et need Sonda poisid olid siis õnnelikult üle lahe Soome jõudnud.)*

Arhiividokumentide hulgas oli veel üks pöördumise:

Viru Maakoolivalitsusele,
ärakiri Erra Vallavalitsusele.

Koolijuhataja L.Lätt´I ülesannete asjus.

Sain eile, so. 1.okt.1943., VII Territoriaalpataljoni ülemalt korralduse, olla valmis vajaliku varustusega välja astuma sõjalisi ülesandeid täitma igal kellaajal pikemaks ajaks. Misliiki need ülesanded on, jääb esialgu avaldamatuks. Maakoolivalitsust käskis pataljoni ülem informeerida ainult sellepärast, et tegeliku tarviduse puhul ei oleks asjatut ajaviitmist. Ülesandele rakendamisel tsiviilvõimudelt luba ei küsita ja vastavad määratud isikud vabanevad ametikohustest ajutiselt automaatselt. Millal väljaastumine toimub, ei ole teada, võib olla juba täna, võimalik aga ka nädalate pärast. Ülesandega seoses pean püsima kodus ning olema alati kättesaadaval.
Juhtumil, kui mind vastavale ülesandele rakendatakse, määran kooli alal enda asetäitjaks õpetaja Hilda Lätt´i.

L.Lätt
Koolijuhataja

Kinnitus.
VIRU MAAVALITSUS
Saadud 4.X.1943
Nr.18019

Ei tea, milles asi. Mäletan seda, et isa oli mingil ajal koolitööst vabastatud. Liikus ringi ja kirjutas kroonikat (vist omakaitsele). Isa valik sellele tööle võis olla tingitud sellest, et ta enne sõda tegi koostööd Eesti Rahva Muuseumiga. Kroonika jaoks materjalide kogumine võis toimuda ka varem. Sellele võib viidata alljärgnev kiri koolivalitsuselt:

VIRU MAAVALITSUS
MAAKOOLIVALITSUS
22. jaanuar 1943
Nr 19 225, Rakveres

Sonda algkooli juhatajale L. Lätile
Teisend Erra vallavalitsusele.

Teie k. 19. I 43 nr.69

Viru Maakoolivalitsus teatab, et Teile lubatud palgata puhkuse puhul on määratud Teie asetäitjaks koolijuhatamise alal õpetaja Hilda Lätt, arvates 10. jaanuarist kuni 1. veebruarini 1943.

Asetäitjaks õpetajaks on määratud hr. Meinhard Laks, arvates 17. jaanuarist kuni 1. veebruarini 1943.

(M. Tang)
Abimaavanem
Maakoolivalitsuse juhataja

1944. aasta algusest, veidi enne isa mobiliseerimist sõjaväkke, meenub üks salapärane külaline, kellega meie elutoas kinniste uste taga pikalt ja vaikselt vesteldi. Mind ei lubatud isegi kõrvaltuppa mängima jääda, vaid pidin süüa tegeva tädi Ella juures köögis olema. Õhtul asemel olles „kikitasin“ kõrvu, kuuldes vanemaid teises toas omavahel vaikselt rääkimas kellestki, kes peaks olema tõesti sobiv kandidaat haridusministriks.

MOBILISEERITUNA SAKSA SÕJAVÄES

1944. aasta 22. veebruaril mobiliseeriti isa saksa sõjaväkke. Selle mobilisatsiooniga tuli minna, punaarmee oli juba Eesti piiril – Narva jõe taga. Veebruari alguses professor Jüri Uluots kuulutas edasise sõjalise tegevuse juba võitluseks vaba Eesti eest. Mobilisatsiooni alla kuulusid nüüd aastakäigud 1904-1923. Isa oli sündinud küll 1902. aastal, aga reservohvitserid, arstid jne. mobiliseeriti kuni 60–nda eluaastani.

Koolitöö koolimajas enam toimuda ei saanud. Terve koolimaja oli selleks ajaks juba sõjaväe poolt hõivatud. Päris 1944. aasta alguses, vahetult enne kooli sulgemist, käisid lapsed koolis juba üle päeva ja kahes vahetuses. Kooli käsutusse oli siis veel jäänud üks alumise korruse klassiruum ja pool jalutusruumist. Varsti hõivati seegi.
Enne kooli lõplikku sulgemist oli selles ainsas täistuubitud klassis lõpuaktus. Mäletan isa kõnet raskest ajast ja lootusest, et ükskord jätkub Sonda koolimajas jälle õppetöö. Meeleolu oli nukker. Paljudel õpilastel olid silmad märjad. Aktus lõppes tavapärase eesti hümniga.
Meie emaga läksime Saksi isa vanemate juurde. Saksist edasi Porkunisse kus isa vennanaine Ellen Lätt oli jäänud mõnekuuse tütrega üksi. Isa noorem vend Kahru kutsuti Rakvere Omakaitse Staapi palgaliseks ohvitseriks, sinna loodava kompanii ülemaks

Isa teenis esimestel kuudel Pärnus, kus nende rügement formeeriti. Mäletasin, et rügemendiülema nimi algas sõnaga Lille... Raamatust “Eesti vabadusvõitlejad II maailmasõjas” sain sellele kinnitust, Pärnus formeeritava 6. Piirikaitserügemendi ülem oli tõesti major Paul Lilleleht.

6. Piirikaitserügement moodustati põhiliselt Omakaitse Tallinna, Lääne-, Pärnu- ja Saaremaa tagavaraväelastest, kes jäid üle 1. Ja 3. rügemendi komplekteerimisel. Siia sattusid valdavalt vanemad aastakäigud. Paistab aga, et mehi võeti siia ka kaugematest maakondadest (näiteks ka Lui Lätt Virumaalt).

Raamatust “Eesti vabadusvõitlejad II maailmasõjas” lugesin, et 6. Piirikaitserügement saadeti kevadel Tartusse, kus nad 23. juunini ehitasid Raadi ümbruses kaevikuid. Meenub, kui ema käis kord Tamsalu jaamas, läbisõidul oleva isaga kohtumas.
Osa rügemendist oli olnud hiljem Narva rinde lõunalõigus Permisküla lähedal, osa Emajõe suudmes.
Onunaiselt Ellen Lätilt sain teada, et suvel oli isa tõepoolest rindel just Vasknarva kandis. Temalt kuulsin ka, et isa oli kord suvel, otse rindelt, saadetud mingi ülesandega tagalasse. Selle käigu ajal jõudis Porkunist läbi käia. Kahrugagi olid kohtunud. Veel oli neil olnud lootus, et Punaarmee pealetungi saab peatada. Kartsid, aga lootsid, et kui Eesti punaarmee poolt vallutataks ega siis punaste võim siin pikalt pidama ei jääks. Olid kindlad, et varem või hiljem tullakse siis meile appi vaenlast piiri taha tõrjuma ja Eesti Vabariik jääb püsima. Igaks juhuks olevat nad siiski (naiste – laste) põgenemisplaane arutanud, puhuks kui rinne peaks

liialt lähedale jõudma või Eesti tõesti Nõukogude Liidu meelevalda sattuma. Saksamaale põgeneda ei olevat tahetud.
Olukorra kriitilisemaks muutudes oli onu Kahru otsinud võimalusi Soome või Rootsi sõiduks. Oli saanudki hankida kohad Soome sõitvale põgenikelaevale. Sõit luhtus. Tädi Elleni mäletades tuli juba Nõukogude - Soome vaheline separaatrahu. (4.septembril katkesid Soome-Saksa suhted kui Soome alustas rahuläbirääkimisi venelastega.) Soome sõit oleks nüüd juba olnud „vihma käest räästa alla" minek. Meid oleks võidud venelastele välja anda. Vangilaagrist või Siberist siis pääsu ei oleks olnud.
Minusugusele 8-9 aastasele plikatirtsule siis põgenemisplaanidest ei räägitud. Teada sain neist palju aastaid hiljem, taasiseseisvunud Eestis, tänu tädi Ellenile.

Lugesin M: Laari raamatuid: „Emajõgi 1944", „Sinimäed 1944" ja „September 1944", lootusega leida jälgi 6. Piirikaitserügemendist kus isa teenis. Üllatusega avastasin raamatust „Sinimäed 1944. II Maailmasõja lahingud Kirde-Eestis" karikatuurid, mis pärinevat ühe piirikaitserügemendi lahingupäevikust. Karikatuuride stiil tundus olevat tuttavlik. Vaadates tekste karikatuuride all ja kõrval, avastasin, et käekiri sarnanes isa omale. Leidsin lk 320 – 327 peatüki „Lahingud Tannenbergi liini lõunalõigus", kus oli juttu 6. Piirikaitserügemendist ja selle ülemast major Paul Lillelehest. Lugesin, et 6. Piirikaitserügement saabus talle määratud kaitselõiku Narva jõel Kuningaküla lõigus juuli teisel poolel, sattudes seal **otsekohe** vaenlase rünnakute alla.
Ühe lehekülje karikatuurid mis kujutasid rügemendi sõitu Jõhvi, sealt edasiminekut Ahtme poole olid dateeritud 23.07.1944. Teise lehekülje karikatuurid kajastasid sündmusi öödel vastu 23-dat. ja 24-dat augusti. Kõik see läks kokku tädi Ellenilt kuulduga, **et isa oli 1944.a. suvel rindel just Vasknarva läheduses**.

Lehekülg piirikaitserügemendi lahingupäevikust.

Lehekülg piirikaitserügemendi lahingupäevikust.

Ülal karikatuurid raamatust „Sinimäed 1944. " Koht, aeg ja käekiri klapivad. Tähelepanuväärne on, et Kiviõlis olnud õhukaitseballoonide päritolu on autoril hästi teada. Sonda inimesed teadsid kõik, et need toodi Hamburgist, kus neist inglaste lauspommitamisel ei olevat enam kaitset olnud. Vaevalt, et kaugema kandi inimestel see teada oli mis „õhulaevad" need olid ja millisest saksa linnast Kiviõlisse toodi.

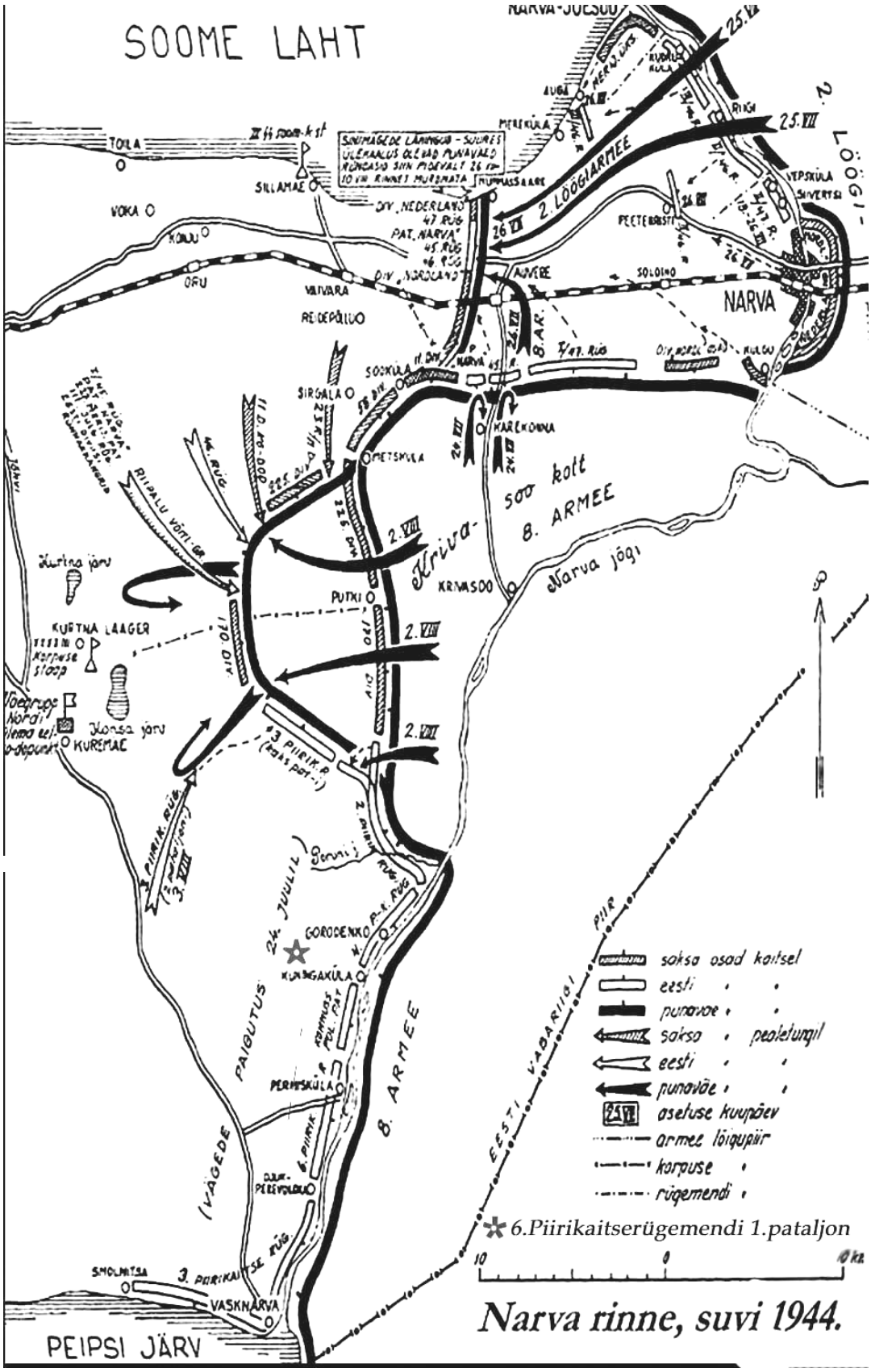

Wikipeediast leitud Narva rinde kaardil märkisin tärniga 6. Piirikaitserügemendi 1. pataljoni umbkaudse asukoha Kuningaküla rindelõigul.

Maneeži tänava arhiivist leidsin dokumendi kus on kirjas, et 6. Piirikaitse rügemendi, 1. pataljoni 2. kompanii leitnant Lui Lätt´i abikaasale ja kahele lapsele on alates rügemendi rindele saatmisest 1944. aastal: juunis, juulis ja augustis (augusti lõpus ka septembri eest) välja makstud ohvitseri palk 270.00 lastetoetus 36.00, kokku 306 marka kuus.

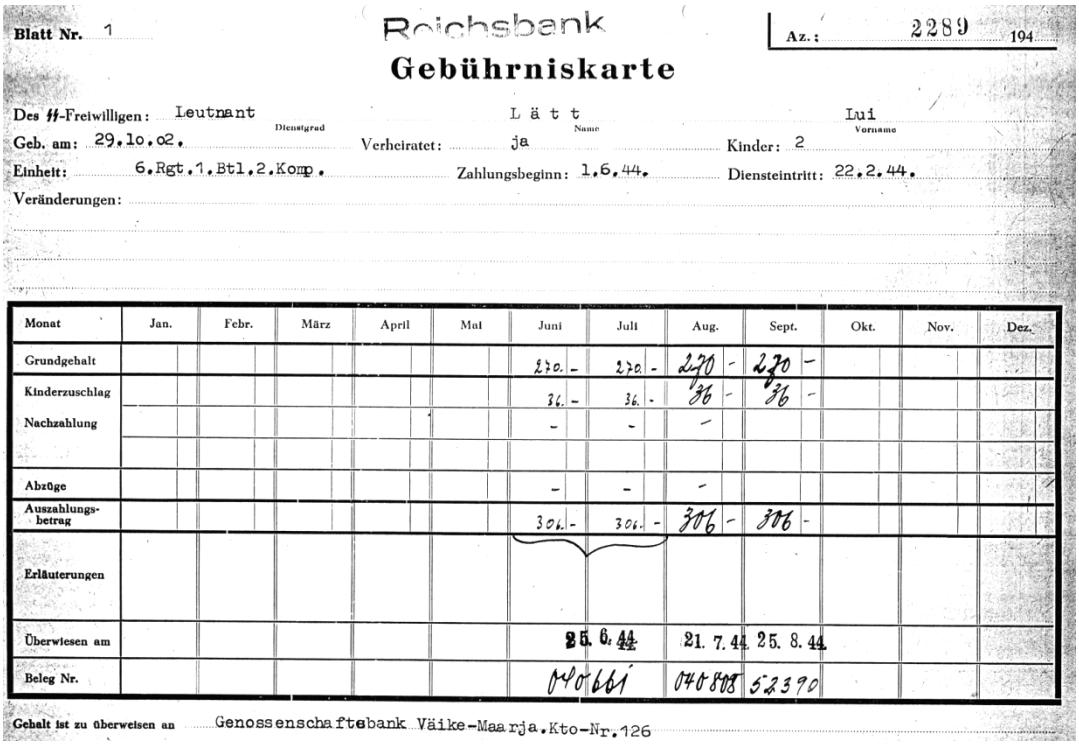

Blatt Nr. 1 — Reichsbank — Az.: 2289 194

Gebührniskarte

Des SS-Freiwilligen: Leutnant (Dienstgrad) Lätt (Name) Lui (Vorname)
Geb. am: 29.10.02. Verheiratet: ja Kinder: 2
Einheit: 6.Rgt.1.Btl.2.Komp. Zahlungsbeginn: 1.6.44. Diensteintritt: 22.2.44.
Veränderungen:

Monat	Jan.	Febr.	März	April	Mai	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dez.
Grundgehalt						270.-	270.-	270.-	270.-			
Kinderzuschlag						36.-	36.-	36.-	36.-			
Nachzahlung						-	-	-				
Abzüge						-	-	-				
Auszahlungsbetrag						306.-	306.-	306.-	306.-			
Erläuterungen												
Überwiesen am						25. 6. 44		21. 7. 44	25. 8. 44			
Beleg Nr.						040661		040808	52390			

Gehalt ist zu überweisen an Genossenschaftsbank Väike-Maarja. Kto-Nr. 126

Selle dokumendi juures pani mind imestama viide SS-le ülanurgas vasemal.
Olin seni teadnud ja arvanud et 1944.a. mobiliseeritutest moodustatud piirikaitse-rügemendid kuulusid Wehrmachti ridadesse. Minu mäletades ei olnud isa mundril küll mitte mingeid SS-le viitavaid märke.

Selgituse leidsin WIKIPEDIAST.
…"Alguses oli rügementide ametlikuks nimetuseks olnud Eesti Piirikaitserügement, hiljem Eesti SS-Piirikaitserügement (Estnische SS-Grenzschutz-Regiment), ehkki mehed kandsid Wehrmachti mundreid ja neil olid Wehrmachti auastmed. …
… "Eestlastest ja teistest <u>mitte riigisakslastest</u> moodustatud väeosad allutati hiljem Relva-SS juhatusele, kuna saksa seaduste kohaselt tohtisid <u>Wehrmachtis</u> teenida ainult saksa kodanikud." …

WIKIPEDIAST ja loetud raamatutest selgus, et 6. Piirikaitserügement jäi sakslaste põhijõudude kiire taandumise järel „kotti". Avinurmes üritati 20. septembril Paul Lillelehe algatusel alustada läbimurret, mis aga ebaõnnestus. Kotti jäänud rügement löödi puruks ja laiali.

Juba oli käivitunud sakslaste taganemisplaan „Aster". 16. septembril andis Hitler käsu Mandri-Eestist evakueerimiseks. 18. septembril hakkasidki Saksa väed oma positsioone maha jättes kiirelt taganema. Eesti piirikaitserügemendid ja mõned 20. Eesti SS-diviisi pataljonid ning väiksemad Saksa üksused ei jõudnud Narva rinde lõunaosast õigeaegselt lahkuda. Saksa üksuste taganemistee lõigati Avinurme kandis läbi.

6. Piirikaitserügemendi I pataljonist ja selle II kompaniist ei olnud mul seni õnnestunud palju andmeid leida. Mõnest teisest väeosast oli mälestusi rohkem.

NB!! Detsembris 2011 sain eelnevale olulist täiendust.

Ilmus raamat:

„EESTI PIIRIKAITSERÜGEMENDID JA POLITSEIPATALJONID NARVA RINDEL 1944. AASTAL“

Koostaja: Marek Nisuma

Sain ülevaate 6. Piirikaitserügemendi käekäigust, alates formeerimisest Pärnus kuni lõpliku purustamiseni 20-21. septembril 1944. Tänu sellele raamatule tean nüüd päris täpselt, et leitnant Lui Lätt oli 6. Piirikaitserügemendi I pataljoni II kompanii ülema abi ja 1.rühma ülem.

I Pataljoni ülem oli major Mihkel Martsoo, kes elas üle Siberi vangilaagri, jõudis 1961. aastal, oma abikaasa kaasabil, läände – vabasse maailma.
II kompanii ülemaks oli ülemleitnant Feliks Alasoo - suri Siberis.
Rügemendiülem, major (1944 a. septembrist kolonelleitnant), Paul Lilleleht arreteeriti 1950. Suri Siberis 1955.

Raamatust leidsin lõike mälestustest, mida oli kirja pannud Jakob Sauväli, kes toodi Narva rindelt 6. Piirikaitserügemendi juurde Pärnus toimuva väljaõppe ajal. Oli seal olnud aastatelt kõige noorem (20 aastane – lk 168), aga juba kaprali auastmes ning II klassi raudristiga autasustatud kogenud sõdur. Ainsa mehena varem vaenlasega silmitsi seisnud.
Jakob Sauväli oli 6. Piirikaitserügemendi 1. pataljoni, 2. kompanii 1. rühma ülema abi. **Tema rühmaülemaks ja samas ka kompaniiülema abiks oli leitnant Lätt –** Sauvälja sõnul kooliõpetaja Kohtla-Järvelt (**NB!!!** Sonda asub küll tegelikult Ida-Virumaa läänepoolseimas servas, Kohtla-Järveni on sealt veel umbkaudu 30 km).

Avinurme kotist olid nad koos leitnant Lätiga välja tulnud (lk 154).

Võttes kontakti raamatu koostaja Marek Nisumaga sain meeldiva üllatusena temalt ka digikoopia vihikust (üsna tumedate piltidega) mille esilehel oli kiri:

”6.Piirikaitserügemendi I pataljoni 2. kompanii ja ka osalt rügemendi sõjateekonnast“ II vihik.

Marek Nisumalt kuulsin, et Hamilkar Mengel oma raamatus “Suurim armastus” IV Välis-Eesti, Geislingen, 1963, lk 54 on samuti maininud isa.

Võttes ühendust Laidoneri Muuseumi teaduri Ülle Kraftiga, sain teada, et muuseumi raamatukogus on see teos olemas. IV osa algabki peatükiga 6. Piirikaitserügemendist. Raamatuga tutvumisel, leidsin palju täiendavat materjali, sealhulgas terve lõigu isa kohta. Samuti on muuseumis ümbrik kvaliteetsete fotokoopiatega sõjateekonna vihiku lehtedest.

Fotokoopiad on saadud Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi arhiivi kaudu ja pärit endiselt Tallinna Linnamuuseumi töötajalt Kaupo Teemandilt.

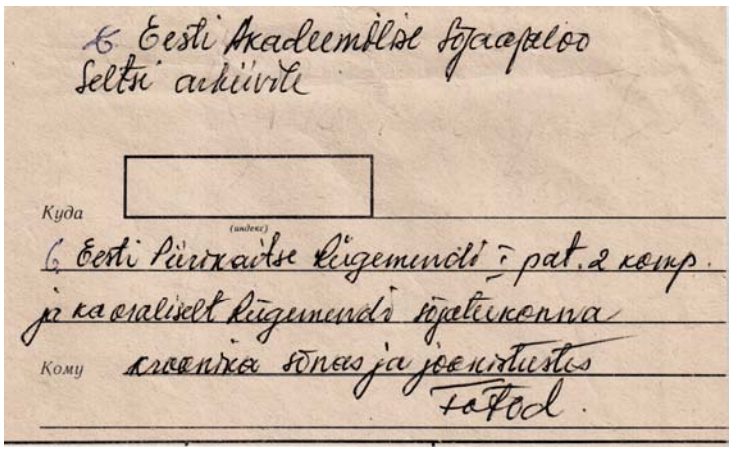
Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi arhiivile

Куда

(underc)

Eesti Pärnumaise Rügemendi 1. pat. 2 komp. ja ka osaliselt Rügemendi sõjateekonna

Кому

ajaloolise sõnas ja joonistustes

Tõfod.

Kõrval:
koltunud ümbrik sõjateekonna II vihiku fotokoopiatega.

Kus võib olla vihiku originaal???
Kas on kusagil säilinud
Ka I vihik???
Seda ei tea ega oska ka arvata.

Nüüdsest oli mu käsutuses juba kolm täiendavat allikat isa sõjateekonna kohta.

Kui ma varem veel kuigivõrd kahtlesin, siis nüüd olin veendunud, et need karikatuurid on tõesti isa looming. Ka käekiri kinnitab seda. Sõjateekonna II vihik algab Tartust, vahetult enne rindeleminekut jaanipäeval. Viimane pilt on pärit 24. augustist Narva rindelt. Sellest võib järeldada, et oli olemas I ning võib olla isegi ka III vihik. Esimene - loogiliselt võttes, õppustest Pärnus ning Tartus. Võimalik kolmas 24. augustist kuni 18.-20. septembrini. **Jakob Sauvälja sõnul pidas leitnant Lätt päevikut kompanii ja ka rügemendi kohta kuni lõpuni.** Leidsin nende fotokoopiate seast ka M. Laari raamatus olevad karikatuurid.

Lõik Hamilkar Mengeli raamatust "Suurim armastus" IV:

Sellised naljasõnad paanilises olukorras mõjuvad alati suuresti rahustavalt ja hästi.

Teises Kompaniis oli üheks rühmaülemaks leitnant Lätt, kes oli hea karikaturist. Temal oli terve mapp täis karikatuure nii oma kompanii kui ka pataljoni ja rügemendi elust. Ka eespool kirjeldatud juhtumid olid temal karikatuurides hästi õnnestunud. Samuti olid tal karikatuurid ka neist meestest, kes lahingus vastase Narva jõe taha tagasipaiskamisel paistsid argadena. Need karikatuurid käisid meeste hulgas käest kätte. Neil meestel, kes olid kujutatud argadena ja kartlikena, oli enesetunne üsnagi halb. Nii mõnigi selline mees andis endale lubaduse tulevikus kõik hirmu- ja kartusetunded maha suruda. Kaaslaste ja sõprade pilge mõjub tihti paremini kui ülemuselt saadud tugev peapesu.

Võib arvata, et lisaks selle päeviku lehekülgedele on mapis olnud veelgi karikatuure. Osa ka eraldi lehtedel, mis võisid hiljem meeste hulgas laiemalt ringi käia. Raamatus on sõnad: **ka eespool kirjeldatud juhtumid**. Vahetult eespool on kirjeldatud kahte lugu. Üks, kus mööda metsateed liikuv toiduvoor sattus vaenlase lennuki tule alla. Mehed olid pagenud metsa, aga üks meestest oli koormalt maha tulles jäänud vankri kõrvale seisma, näidanud rusikat ja käratanud taeva poole: "Mis te kuradid paristate seal, kas te ei näe, et inimesed ja hobused on all?" Teisel juhul oli keset ägedat lahingumöllu hakanud äkki üks liivaküngas kerkima, sealt oli ilmunud välja ja tõusnud elusuuruses püsti mees, kes ringi vaadates hõikas: "Kurat, mehed, ütelge kas ma ikka olen elus või?" Vihikus nende sündmuste kohta pildikesed puuduvad.

Rügement oli Tartus maikuust jaanipäevani. Peale kindlustuste ehitamist Raadil jätkus Tartus ka isikkoosseisu väljaõpe. Jakob Sauvälja sõnul oli kompanii asukohaks Aia tn 46 – ülikooli zoloogiamuuseumi ja geograafiainstituudi hoone. Tema mäletades oli leitnant Lätt tõeline kooliõpetaja. Oli olnud rohkem õpetaja kui sõjamees. Õppehoone suure auditooriumi kateedris oli leitnant Lätt pidanud loengut tõelise koolipapana. Peale teoreetilist osa oli kutsunud Jakob Sauvälja, kui juba „vana sõjameest", jutustama olukorrast rindel. Instruktorina olevat kohal olnud ka üks „saksa unter". Leitnant Lätt oli sellega rääkides natuke hätta jäänud ja küsinud Sauvälilt: „Mida ta rääkis?" Sauväli saksa keel ei olnud just eriti tugev olnud. Mehed olid, samal ajal saalis, kõvasti sakslasi siunanud. Sakslane oli siis edasi küsinud: „Mida tähendab sea perse?". Kitsikuses Sauväli oli vastanud: „Jawohl". Sakslane olevat selle peale rahule jäänud, öelnud vaid, et nii rämeda tooniga rääkida ei tohi. *(Imestan natuke isa viletsa saksa keele üle. Kodus oli meil ka saksakeelseid raamatuid ning kunstialbumeid. Neid isa ju luges, ka rääkis ta koolimajas viibivate saksa sõjaväelastega. „Unteri" esmane küsimus võis küll olla täis tundmatuid saksakeelseid termineid sõjanduse vallast, aga pigem vast siiski saalisolijate jutu kohta käiv.)*

24. juunil anti Tamme staadionil sõdurivanne, kohe seejärel saadeti rügement Peipsi järve rannakaitsesse Võõpsu rajooni. 1. pataljon paigutati Kulje poolsaarele Gljassova külla Pihkva järve kaldale. Lahingukontakte neil sel perioodil ei tekkinud. Juunis on pataljoni külastanud ja andnud etenduse Endla teatri näitetrupp. Juunikuu lõpus käis aga 300. Diviisi ülem, austerlasest kindralmajor Höfer, pataljoni kontrollimas. Ülevaatust lõpetades oli ta pataljoni kaitsepositsioonidega rahule jäänud. Ainsaks miinuseks oli olnud, et pataljoniülem polnud oma elukoha juurde paigutanud vahiposti.

10. juulil saadeti väeosa Pihkva rajooni Velikaja jõele. Esimene pataljon oli Velikaja jõe läänekaldal, kindlustustöödel. Lahingutesse ka siin ei satutud. Küll oli tekkinud üle Eesti piiri Pihkva poole minnes rügemendis segadus kui 3. kompanii mehed väitsid, et nemad on tulnud Eesti Vabariigi piire kaitsma, aga mitte Venemaal võitlema. (sellest lugesin varem ka WIKIPEDIAST). Olukord siiski lahenes. Rügemendi ettevalmistus ja relvastus olid olnud nigelavõitu, vaenlasega ei olnud peaaegu keegi seni silmitsi seisnud.

20. juulil saadi korraldus 6. Piirikaitserügement anda armeegrupi „Narva" alluvusse. Mehed pandi vagunitesse ja sõit läks läbi Tartu Jõhvi suunas. 6. Piirikaitserügemendiga pea üheaegselt suunati Narva rindele ka sakslaste 300. Diviis. See jaotati kahte võitlusgruppi: „Nord" ja „Süd". 6. Piirikaitserügement jäi võitlusgrupi „Süd" alluvusse. 6. Piirikaitserügemendil oli 300. Diviisi juhtkonna ja selle ülemaga, kindralmajor Höferiga, olnud hea läbisaamine

H. Mengeli raamatus on veel kirjas, et vahetult enne Pihkva ruumist lahkumist toimus 6. Piirikaitserügemendi ohvitseride koosolek. Seal tegi saksa sideohvitser teatavaks salajase kirja sisu, milles öeldi, et kõik **ohvitseride omaksed võivad Saksamaale evakueeruda ühes oma vallasvaraga.** Ärasõitjate laevadele transportimiseks lubati anda saksa sõjaväeautod. Kui küsiti, et kas see puudutab ka reavõitlejate omakseid, siis sideohvitser vastas kindla eiga. Seda pakkumist ohvitserid vastu ei võtnud. **Nad ei soovinud eelisolukorda kasutada, ilma et seda oleks laiendatud ka reavõitlejate omaste kohta.**
Mingit Saksamaale evakueerimise võimalust pakuti ohvitseride perekondadele vist ka varem. Mäletan, et vahetult enne Sondast lahkumist, kuulsin kõrvaltoas ema ja isa poolihääli sellest vestlevat. Meenub ema arvamus, et ega nad siia ei jõua ja kui ka jõuavad, siis ei usu et neid siia jääda lastakse. Sõja lõppedes, küsisin emalt selle jutu kohta. Ema ütles, et siis oli olnud võimalus Saksamaale evakueeruda. Seda nad ei kasutanud. Loodeti veel kindlalt, et Eesti Vabariik jääb püsima.

23. juulil jõuti Jõhvi. Segaduse tõttu Irboska raudteejaamas, hilines I pataljon ühe ööpäeva võrra. II pataljon jõudis varem kohale ja paigutati I pataljoni asupaigaks määratud Permisküla saarele. See oli senini olnud üks vaiksemaid rindelõike. I pataljon suunati Kuningaküllа, kus olevat rahulikke päevi seni vähe olnud.

25. juulil võttis rügement üle rindelõigu Kuningakülast Karolini. 1. pataljon paiknes Kuningaküla ja Gorodenko küla vahelisel alal Narva jõe kaldal. Kompaniide positsioonid olid juba olnud välja ehitatud. Jõest 10-15 m kaugusel asusid laskur- ja kuulipildujapesad, meeskonna punkrid neist tagapool. Punkrid olid kaevatud sügavale maa sisse ja kaetud mitmekordse palgikihiga. Pataljoni 1. ja 3. kompanii paigutati eesliinile, **2. kompanii jäi reservi eesliini taha.**

Jakob Sauväli kirjutab sellest nii: „*Edasi Narva jõe äärde Kuningakülasse. Külast polnud peale paari õunapuu midagi järel, isegi mitte vundamenti“ ...*
...“Esimesed päevad olid I pataljoni lõigus võrdlemisi rahulikud. Aeg-ajalt vahetati vaenlasega üksikuid laske ja valanguid. Ohtlikud olid täpsuskütid, kellest üks ka hävitati. Videviku saabudes algas aga tavaline lahingumüra. Kogu aeg valgustati mõlemalt poolt jõge valgustusrakettidega. Peamiselt tulistati kuuli- ja isegi miinipildujaist, aeg-ajalt kõmatas sekke ka mõni suurtükipauk.“ ...

27. juulil algas selles rindelõigus Punaarmee rünnak. Venelastel õnnestus, üksikute väikeste gruppidena, öösel üle jõe tulla ja eesliini taga kõrges heinas olevas kasutamata punkris kanda kinnitada. Ka olid nad ööpimeduses paigutanud vaatluspunktid, oma raskerelvade tule juhtimiseks, puude otsa. Tuld oli raadiosaatjate abil juhitud. Hiljem selgus, et saateaparaadid olid ameerika päritolu
Kuna eesliini kompaniid ei suutnud vaenlast tõrjuda, siis saadeti appi reservkompaniid, sealhulgas 1. pataljoni 2. kompanii. Pärast mitmetunnist lahingut õnnestus lõpuks vastane üle jõe tagasi tõrjuda.
Jakob Sauvälil on kirjas, et hommikupoole ööd kutsuti nad lahingusse. Jõe vastas olevalt liivaseljakult oli hea olnud jõeäärsetes mürsuaukudes olevatele vaenlastele vastu tulistada. Küla vastas olnud saar varjas neid üle jõe asuvate raskerelvade eest. Hiljem olid nad küll jäänud miinipildujate tule alla, kus ka Sauväli sai killu selga. Punkrisse jõudes kohtus appi saadetud jalgratturite üksusega. Kuna keegi sõduritest ei läinud saabunud abi kaevikutesse juhtima, siis tema otsustas minna ja läks. Kompanii ohvitseridest olevat kohal olnud vaid leitnant Lätt – teisi ei olnud. Imestas miks leitnant Lätt ei läinud. *(Raske on minul, võhikuna, seisukohta võtta - miks? Kas tema, momendil ainsa kohaloleva ohvitserina kompaniiülema*

punkris, võis sealt lahkuda või mitte?? Kus olid teised ohvitserid ja millised olid kellegi ülesanded???)

Selle lahingu järel oli J.Sauväli ülendatud ülemveltveebeliks. Raamatust leidsin tema joonistatud skeemi lahingu kohta.

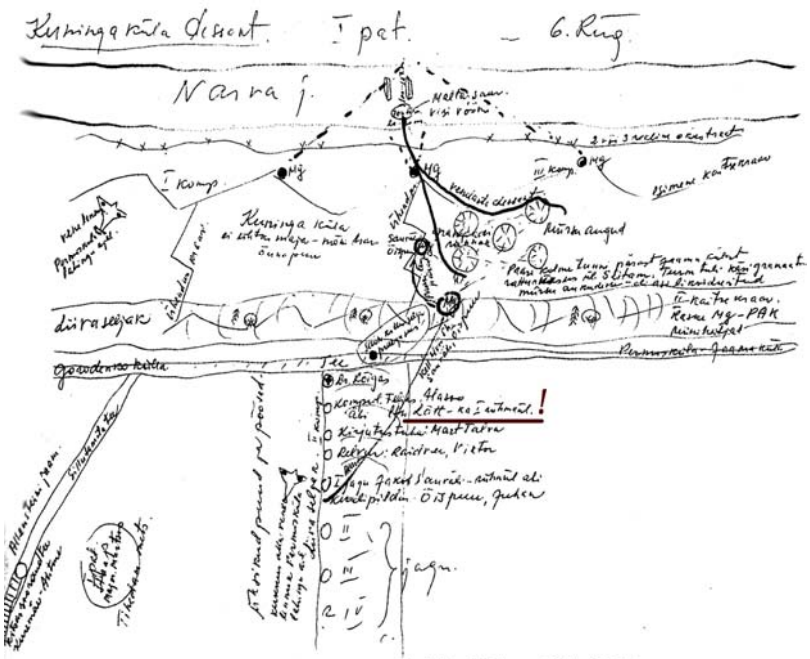

Jakob Sauväli skeem 27. juuli 1944. a Kuningaküla lahingu kohta. *Jakob Sauväli kogu*

27. juuli hommikul

Kõrvaloleval skeemil paistavad liivavalli tagused meeskonnapunkrid:
Esimeses neist:
arst dr.Rõigas
teises:
kompül. F. Alasoo
ja abi ltn. L. Lätt !
kolmandas:
kirjutustuba
neljandas: relvur
viiendas: I rühm
ja rühm.ül. abi
Jakob Sauväli,
kuuendas, seitsmendas ja kaheksandas vastavalt teine, kolmas ja neljas rühm

Seekordne dessant nurjus. Vaenlane löödi tagasi. Kaotused olid olnud: 4 langenut ja 22 haavatut.

11. augustil vallutas Punaarmee Permisküla saare, purustades täielikult seal asunud 6. Piirikaitserügemendi II pataljoni kolme kompanii ulatuses. Kuna sakslased olid rindelõigust välja tõmmanud kõik kahurid ja õhutõrje, siis nende poolelt abi ei olevat tulnud. Samuti ei tõusnud õhku ükski saksa lennuk. Vene pommitajate rünnak ja raskerelvade turmtuli oli saarel hävitanud punkrid ja kuulipildujapesad. Eluga pääsesid saarelt vaid kolm võitlejat ja 5. kompanii ülem, kes suutsid vaenlase kõva tule all Narva jõe läänekaldale ujuda. Permisküla saar jäi tagasi vallutamata.

Saatus oli seekord I pataljoni meestele armuline. Kui pataljon oleks Jõhvi saabunud õigeaegselt, siis oleksid just nemad sellel saarel olnud.

Augustis ja septembris olid rindelõigus olnud veel mõned suuremad lahingud kus vaenlane üritas tagajärjetult üle jõe tungida. Üks karikatuuridest kujutabki lahingut mis toimus **23.-24. augustil**.

18. septembril saadi käsk Eestist taandumiseks, idarinde lühendamise tõttu.

6. Piirikaitserügement pidi liikumist alustama 18. septembri õhtul kell 18.00. Igast kompaniist jäeti kohale üks rühm taandumist kaitsma kuni kella 6-ni hommikul. 1. pataljoni taandumine pidi toimuma Dobrina - Varesmetsa - Iisaku - Rannapungerja - Tudulinna - Avinurme kaudu. Taganemisel pidi Narva rinne ühinema Tartu rindelt taanduvate vägedega, minema kaarega läbi Võrtsjärve ja Läänemere vahelise Mandri-Eesti, et jõuda lõpuks Põhja-Lätisse Lemsalu rajooni.

19. septembril jõudis 6. Piirikaitserügement Iisakule, kus tehti paaritunnine peatus ja anti teada, et uus kaitsepositsioon tuleb rügemendil sisse võtta Rakke rajoonis. Enne Rannapungerjat toimus õhurünnak kus hukkus väga palju mehi. Kõik teed olid olnud paksult taganevaid väeosasid täis.

20. septembri varahommikul oli 1.pataljoni ülem major Mihkel Martsoo saanud major Paul Lillelehelt käsu liikuda Tudulinnast Avinurme suunas.
1.pataljon pidi esmalt asuma lahingupositsioonile Pikati kandis - Tudulinna ja Avinurme vahel. Vahepeal oli Avinurme juures tee läbi lõigatud lõuna suunalt tulnud Eesti Laskurkorpuse poolt, sulgedes sealse teedesõlme. Valdo Kallioni sõnul (lk 223) algas Avinurmes rünnak esialgu keskse juhtimiseta. Ajal kui lahing käis, jõudis kohale major Paul Lilleleht oma meestega, kes lülitusid kohe lahingusse. Lahingut hakkaski juhtima major Paul Lilleleht. Esialgu oli rünnak edukas, lahing oli eestlaste poolel olnud äge. Lõunaks jõudsid kohale Punaarmee soomusüksused. Lõunapoolsemal tiival võidelnud sakslased olid vene tankide eest kohe jalga lasknud ja jätnud oma rindelõigu lahti. Eestlaste suurtükkidel lõppes laskemoon. Laskemoonalaod ja tankitõrjevahendite moonatagavarad olid sakslaste taandumisel juba kõik õhku lastud. Paljaste kätega tankide vastu minna ei saanud.
Kurioosumina kirjeldas 4. Piirikaitserügemendi võitleja Pent Nurmekund, et Iisakusse jäi maha sakslaste uusima relvastuse ladu, mida eestlaste väeosadele välja ei jagatud.
Selgeks sai, et Avinurmes läbi murda enam ei õnnestu. Tuli katsuda end vastasest lahti tõmmata. Peale Avinurmet olid taganevad väeosad lootusetult segi olnud.
Esimene osa taganejatest, kes jõudsid enne Laskurkorpuse saabumist Avinurmest läbi minna – pääsesid. Avinurmes võidelnutest jõudis osa, Väike-Maarja kaudu minnes, lahingusse Porkunis, osa läks sealt mööda, osa pudenes varem laiali.
Major Lillelehe otsus oli siis olnud: edasi liikuda väiksemate gruppidena Peressaare suunas.
Jakob Sauväli kirjutas: ...*"Tee oli eest läbi lõigatud, olime jäänud vaenlase seljataha. Taas läbi murda oli enam kui võimatu. Teadmine, et oleme piiramisrõngas võttis tuju alla. Iga hetk võisid punased tankid meid pihuks ja põrmuks teha." ..."Kogusime kokku umbes 400 Pärnumaa meest ja hakkasime mööda metsi koju minema."*
Järgmise öö olid need mehed veetnud Viru-Roela kandis ühe metsavahitalu küünis. Hommikul oli mehi tuldud hoiatama, et metsavaht käis juba külas punaseid otsimas kes põgenikud kinni võtaksid. Major Lilleleht oli mehed väiksemateks gruppideks jaganud ja käskinud kiiresti lahkuda.

20. septembri õhtuks hõivasid Punaarmee tankid juba Kadrina ja Rakvere. Seega oli kottijäänud vägedele suletud viimane taganemistee.
Rügemendi siderühma ülem lipnik Jaan Juuriksoo on kirjutanud sellest, et väed läksid hajutatult ja segiläinud gruppidena läbi metsade loode suunas. Tema läbis Peressaare, Tudu ja Viru Jaagupi. Sealt võttis **21. septembri hommikul** suuna Tamsalu poole. Kullengal ületasid Rakvere - Väike-Maarja tee. Teel liikus juba vene soomusväge. Metsas oli aga kolm - neli

tuhat saksa mundris meest koos vooridega. J.Juuriksoo oma grupiga jõudis Väike-Maarja ja Tapa vahelisele teele, ületades raudtee Tamsalu – Nõmmküla raudteejaama vahelisel lõigul.

Kus oli siis isa, kas oli ta veel rügemendi riismetega koos või oli juba oma teed läinud?? Kuhu ja millal?? Seda ei tea.

Saksis asuvasse vanematekoju ta veel ei jõudnud.

Tädipoeg Ove mäletab, et isa olevat, koos oma vendadega, Tuhalast, oma naisevanemate juurest, läbi käinud. Poisikesele olid relvastatud sõjamehed sügava mulje jätnud. Isa ta teadis ja tundis, isa vendi vaevalt küll nii hästi.

Võimalik ja loogiline on ka niisugune variant, et isa käis Tuhalast läbi mitte koos oma vendadega vaid paari rügemendikaaslasega, üritades meid leida. Saksi läks ta mõni aeg hiljem. Onu Kahru teadis samuti, et me Tuhala kaudu edasi liigume. Meie edasiliikumise kohta nad mõlemad Tuhalast mingit infot kindlasti ka said. Kahru, oma pere jälgi ajades, oli samuti peale Kose-Risti lahingut Tuhalast läbi käinud.

Kahrul oli taandumisel väike edumaa. Ajal, kui isa sõdis veel Avinurme kandis, kaevas Kahru kompanii juba Kose-Ristil kaitsekraave ja sattus hiljem lahingusse lõuna poolt tuleva, Avinurme all saksa üksuste taganemistee läbi lõiganud, laskurkorpusega. Tema jõudis veel läände. Oli läinud Saaremaale, seal Sõrve säärele, kust olevat veel korraks tahtnud tagasi pöörduda perekonna otsinguile. Seda polevat lubatud, vaid ta oli vägisi laevale saadetud.

1990-tel olin Kanadas elanud onuga kirjavahetuses. Temalt sain teada, et nad isaga siis enam kokku ei saanud.

Kus olime neil päevil meie ??? Mina, ema, õde Tiiu ning onunaine Ellen koos väikese Kajaga?

Avinurme ja Porkuni lahingute päevadeks olime Porkunist lahkunud.

Sügise lähenedes möödus Porkunist järjest rohkem ja rohkem põgenikke.

Septembri teisel poolel tuli ka meil minek. Kolmanda või neljanda põgenemispäeva hommikupoolikul jõudsime Kose-Ristile, kus tee ääres kaevati parajasti kaitsekraave. ***Ootamatult kohtusime seal onu Kahruga kelle kompanii valmistus kaitselahinguks.*** *Tädi Ellenil ja onu Kahrul oli see kõige viimane kohtumine elus. Juba samal õhtul oli seal toimunud lahing. Kuna sakslased jätkasid taganemist, siis ei suutnud omakaitse kompanii üksinda vastu panna. Onu Kahru oli andnud seejärel käsu kompanii laialiminekuks.*

Meie põgenemistee suund, peale Tuhalat, muutus. Liikusime Tallinna asemel nüüd juba Virtsu suunas, lootusega enne punaarmeed Saaremaale jõuda. Edasi sõitsime läbi Hageri, Ellamaa, Risti....

Maanteed olid põgenikest ja sõjaväest umbes. Vaevaliselt jõudsime edasi. Hästi on meelde jäänud üks juhus, kus olime päeval sunnitud pikemalt peatuma teeäärses metsaservas, mis oli põgenikke täis. Maanteel liikus parajasti suurem sõjaväemasinate kolonn. Ülelendavatelt vene lennukitelt tulistati kuulipildujatest. Olime kõik metsas pikali. Meist keegi õnneks viga ei saanud, ka hobune jäi terveks. Rinne järjest lähenes. Tagant kostis pidevalt tugevnev

lahingumüra. Rinde eest põgeneda enam ei jõudnud. Kusagil Kullamaa kandis keerasime suurelt maanteelt ühele metsateele, mis viis meid kaugele soosaarele. Järgmisel hommikul olime juba rinde taga.

ISA VIIMASED ELUAASTAD

Sõjategevuse lõppedes Eesti pinnal läks isa oma vanematekoju Saksi valda Järve tallu, leseks jäänud vanaema juurde.
Vanaisa tapeti 21. septembril 1944 (Porkuni lahingu päeval) erariides röövlite poolt, kes tahtsid koplis söönud hobust ära viia. Vanaisa läks vaatama mida võõrad koplist otsivad. Üks neist oli otsekohe vanaisa tulistanud. Vanaema kohale joostes oli vanaisa surnud, tapjad hobusega läinud. Mõni aeg hiljem oli hobune ise kodutee üles leidnud.
Vanaisa matusepäeval isa Saksis veel ei olevat olnud. Selleks ajaks oli poegadest koju jõudnud vaid isa vend Ats. Temagi oli mobiliseeritud, aga juba varem saksa sõjaväest lahkunud.

Isa jäi esialgu Saksi elama. Asus kohalikus koolis õpetajana tööle.
Järvamaa õpetajate teenistuskirjade hulgas on ka isa teenistustoimik (ERA 1108. 10. 932). Seal on isa käega kirjutatud avaldus 26. novembrist 1944, kus on pöördunud Järvamaa Täitevkomitee Haridusosakonna poole, paludes end määrata Saksi Algkooli õpetajaks. Koolijuhataja nõusolek olevat olemas. Kuna koolil ei ole korterit, siis seda ta ei vaja kuna elab läheduses. Avalduses on ka lühike elulookirjeldus: sündis, sai hariduse, töötas hiljem jne. Avaldus rahuldati.

Toimikust on näha, et ajad on muutunud. Juba nõuti korduvalt üha täpsemaid andmeid eelneva tegevuse, töökäigu, perekonna ja lähisugulaste kohta.
15. veebruarist 1945 on toimikus pikk ja täpne elulookirjeldus, 16. veebruarist 1946 on kaustas juba järgmine samasugune. Tuletab meelde meiegi nõukogudeaegseid ankeete ja elulookirjeldusi, kus alati pidi mustand alles jääma. Ankeete kontrolliti ja võrreldi eelnevatega. Kui järjekordselt mingeid andmeid vaja oli, siis pidi vaatama, et kogemata midagi vahele ei jääks.)
Peale päritolu, eelneva haridustee ja töökohtade loetelu on neis elulookirjeldustes kirjas, et ei ole ühtegi poliitilisse parteisse kuulunud ega välismaal viibinud. Samuti ei tea, et keegi lähisugulastestki välismaal viibiks. Kirjas on ka täpsemad andmed perekonna kohta, kus on eriti rõhutatud, et Saustis õpetajana töötav abikaasa on pärit külakehviku perekonnast.
Toon mõned täiendavad lõigud neist elulookirjeldustest, jättes kordamata varasemas tekstis olevad andmed päritolu, hariduse, abiellumise, laste ja varasemate töökohtade kohta.

Hariduse puhul on lisatud: ...“ *Erateel olen õppinud kujutavat kunsti maali alal. Diplomit ei oma, kuid kunstinäitustel Tallinnas olen esinenud – viimati 1940. aasta sügisel. ...*
...Ametiühingus olen olnud Eesti Õpetajate Liidus, ja sealt edasi Haridus- ja Kunstitööliste Ametiühingus. Revolutsioonilisest liikumisest aktiivselt osa võtnud ei ole. Okupatsiooni ajal kahtlustati ning süüdistati mind saksavaenulikus hoiakus. Juurdlus kestis kaks aastat ning asi lõpetati viimaks....
...22. septembril mobiliseeriti mind saksa sõjaväkke 6. EPK rügementi, kus teenisin rühmaülemana Pärnus ja Tartus. Enne rügemendi rindele saatmist sain puhkuse 10. augustist 1944 ja ei läinud enam tagasi, varjates end Saksi metsades. Mingisuguseid aumärke ei ole saanud. Sõjaväekohuslasena olen arvele võetud 23. detsembrist 1944 Järvamaa

Sõjakomissariaadi poolt. Aukraadiks määrati nooremleitnant reservis. Haavata, vigastada ega põrutada ei ole saanud. ...
... Vendi on minul elus kaks: üks neist – Ed. Lätt teenib Hariduse Rahvakomissariaadis ja teine – Ats Lätt Porkuni Kurttummade Koolis. Õde teenib Nõmme linna lasteaias. ...
... Tervislik seisund on minul nõrk, kannatan aeg-ajalt neeruliiva atakkide all ja parempoolses kopsutipus on mul tuberkuloosihaavand, mis sunnib mõningatele ettevaatusabinõudele. ...“

Tahan omaltpoolt lisada, et kui jälgida sõjateekonna karikatuuride vihikut, siis paistab, et augustis on olnud pildikestel väike vahe sees. Juuli lõpus saadeti isa Narva rindele. Sellest on pildikesi, samuti on J. Sauväli seal isa nimetanud. Tädi Elleni mäletades oli isa kord suvel rindelt, just Vasknarva kandist, mingi ülesandega tagalasse saadetud. 22.- 23. augustil joonistatud pildikesed näitavad, et siis oli ta juba rindel tagasi.

Päris kindlasti ei olnud ta suvel pikemalt meiega Mis ülesandega ja kuhu ta saadeti? Kellega kohtus ja mida tegi? Sakslaste poliitikas oldi siis juba kõvasti pettuda jõutud, Eesti Vabariigi taastamist nende abil enam ei loodetud. Kas see käik ja ülesanne oli kuidagi Eesti riigi tuleviku eest võitlemisega seotud, või olid isal hoopis terviseprobleemid?? Ei tea.
Mis puutub tervisesse, siis mäletan,et isa oli kord Sondas väga raskelt haige. Saadeti Tartu haiglasse operatsioonile. Seal eemaldati tal neerukivid. Et tal kopsud oleksid haiged olnud sellest varem kunagi juttu ei olnud.
Onu Kahrut, kes oli olnud Rakvere Omakaitses kompaniiülemaks ja kelle saaatusest siis midagi teada ei olnud, ta nendes elulookirjeldustes igaks juhuks nimepidi ei nimetanud. Nimi võis sugulussidemete kontrollimisel ilmaaegset tähelepanu äratada.

Kaustas on ka Saksi Algkooli juhataja Rudolf Metsjärve iseloomustus isa kohta. See on laekunud Järvamaa Täitevkomitee Haridusosakonnale 24. veebruaril 1946 – umbkaudu kuu aega varem, kui julgeolek isale jälile jõudis. Näib, et „organid“ töötasid hoolega, kontrollides, kes millega Eesti Vabariigi või saksa okupatsiooni ajal tegeles või kellena töötas. Oli vaid aja küsimus, millal mingi süüdistustega lagedale tulla võidi. Iseloomustus oli väga ettevaatlikult sõnastatud. Kirjutas, et tunneb Lui Lätti tubli õppejõuna, vaatamata, et on liialt käremeelne, kergelt ärrituv ja vahel pealetungiva „minaga“.

Saksi koolis töötades isa kirjutas ka kooli kroonikat. Saksi Algkooli varasem kroonika oli 1939. aasta tulekahjus hävinenud. Hiljem alustatu sõjaajal kaotsi läinud. Isa hakkas varasemat kooli ajalugu taastama kohalike elanike abiga - säilinud dokumentidele ja mälestustele toetudes.
Pean tänama tollase koolijuhataja Rudolf Metsjärve tütart Linda Metsjärve, kes isa käega kirjutatud kroonika mulle pikemaks ajaks kasutada andis. Sain isa kirjutatud tekstiosa arvutisse skaneerida.
Kroonikast on näha milliste raskustega võideldes koolitöö 1944. aasta hilissügisel käima saadi. Kool töötas peale 1939. a. tulekahju ajutiselt Saksi mõisa peahoones, seal asuva hooldekoduga ühe katuse all. Sõja ajal oli aga mõisahoone katus lastud osaliselt sisse langeda, ruume algkooli jaoks enam ei leitud.

1944/45. õppeaasta algas Saksi Algkoolis alles 1. detsembril Kruusimäe talu ruumides. Detsembrist veebruarini käisid lapsed koolis (iga klass) kaks korda nädalas päevasel ajal. 1.veebruarist, ilmade valgenedes, sai alustada õppetööd kahes vahetuses ning lapsed pääsesid kooli juba ülepäeva. Isa hakkas õpetama vanematele klassidele eesti keelt, ajalugu, loodusõpetust, kehalist kasvatust, neljandale ning seitsmendale klassile konstitutsiooni ja kogu kooli ulatuses joonistamist.

Minuga võttis ühendust toonane Saksi kooli õpilane Osvald Praust, kes oli pärit Narva tagant ja sattus sõjapõgenikuna Saksi. Koolis ei olnud enam kaua käia saanud. Oli suur poiss, omavanustest maha jäänud. Koolist küll unistas, aga edasi õppida enam eriti ei lootnudki. Elades võõras kohas, olles oma peres kõige tugevam ja tervem, tuli tal teha kõiki talutöid. Rääkis, et isa tuli kord tema juurde põllule, otse künnivaole, kutsus kooli. Julgustas ja keelitas õppimist kindlasti jätkama. Oligi, isa kutsumise peale, kooli minekuks julgust saanud ja peale sügisese künnitöö lõppu kooli läinud. Õpetaja Lätt oli õpilasi innustanud uurima ka kodupaiga ajalugu ning legende. Koos oli matkatud ja käidud Kalevipoja muistenditega seotud kohtades. Osvald Praust õppis edasi ja sai hiljem kõrghariduse Tallinna Polütehnilises Instituudis.

Linda Metsjärvelt kuulsin ka seda, et teisel talvel - 1945/46 õppeaastal olid isal müts ja kindad tunni ajal lebanud tavaliselt lauanurgal, ise armastas seista maanteepoolse akna all, mantel õlgadel. Lapsed pidasid teda väga külmakartlikuks. Paistab aga, et vajaduse korral oli ta valmis kohe põgenema.

Koolivaheaja lõpus, 1946. aasta märtsis, sai NKVD isa jälile. Isa jõudis pakku minna. Sellest ajast hukkumiseni 1950. aastal oli ta sunnitud end varjama.

Isa kohta kuulsin veel, et onudel olevat, üsna paosoleku algul, võimalik olnud hankida võltsdokumendid, milledega ta oleks saanud minna Venemaale elama. Esialgu oleks seda teha saanud, hiljem mitte. Isa keeldus siis, **kuna lootis peatsele võitlusele Eesti vabastamiseks.** Seda rääkis mulle isa venna Atsi naine tädi Hilda.
Isa varjas end esialgu vahetevahel ka vanematekodus. Paos olles, kui vähegi võimalusi avanes, jätkas ta ka maalimist ja puunikerdamist. Oma nime enam maalidele alla panna ei julgenud. Need tööd ongi signeerimata. Vendadel õnnestus vahel isa ka värvidega varustada.

Olen saanud mõne isa töö jälile, mõnda maali on õnnestunud pildistada.
Paar isa tööd oli onu Atsi vahendusel läinud Porkuni Kurttummade Kooli kauaaegsele õpetajale Helmi Karbule. Õlimaal „Sirelid vaasis" on praegugi tema pärijate valduses, kellele need jäid peale nende tädi surma, samuti akvarell varakevadisest maastikust sillaga. Neid töid sain pildistada.
20. mail 2000 viibisime Einoga Sonda kooli 80. aastapäeva pidustustel. Saime seal pildistada kahte isa maali. Üks neist kujutas Uljaste järve, kaldal asuva väikese saunaga. Arvatavasti maalitud II Maailmasõja aastatel. Teine, sõjaeelne maal, kujutas Saksi järve soppi koos esiplaanil olevate heinalistega. Heinalised tundusid olevat Saksi vanaema ja vanaisa.

23. aprillil 2009 käisin uuesti Sondas. Sain pildistada õlimaali Uljaste järvest. Maali praegune omanik, tõi pildi lahkelt vanas koolimajas asuvasse raamatukogusse. Maali oli ta pärinud oma tädilt, endiselt Korstna talu perenaiselt. Pilt on maalitud saksa okupatsiooni aastatel ja kingitud Korstna talu perele. Maali taga on kiri: *Kartulinoppijatele.*
Ka vana koolimaja II korruse endises jalutusruumis ripub kaks isa õlimaali. Mõlemal on kujutatud Sondat. Ühel neist on peale katuste ja valgekslubjatud korstnate näha veel tühi heinarõugu redel. Pildistasin ka neid.

Raamatukogus asuvas mälestiste- ja muuseumitoas oli samuti asju, mis meenutasid isa. Seal on muuhulgas ruuduline vihik kirjaga: Sonda Algkool, Töökavad 1943/44 a. L. Lätt. Sisuks üksikasjalikud tabelid õppeainete, klasside ja tundide kaupa, kogu läbivõetava materjali ulatuses. Veel nägin isa paaril vanal fotol.

Enamus muuseumitoa materjalist on pärit isa endise õpilase, hilisema Sonda kooli juhataja, nüüd juba manalateele läinud, hr Meinhard Laksi arhiivist. Kuulsin, et M. Laksi päevikud ja suurem osa arhiivist anti üle Eesti Kirjandusmuuseumile.

2009. aasta jaanuaris võttis minuga ühendust Kadrinas elav Anu Kuslap, kes kirjutas järgmist: **... „salajuttudest ja sosinatest minu lapsepõlves, on Teie isa minu mälus kui tuntud kunstnik, kes varjas end lapsepõlves koos minu ema onuga."**
Lisas, et tema ema Erika-Melanie Mark (neiuna Karus) kohtus lapsepõlves mõnel korral isaga, kes nende pool Induniidu külas Vapramäe talus end varjas. Vestlesin telefoni teel Erika Melanie Markiga. Kuulsin, et see oli olnud päris isa paosoleku alguses, kui ühel kooivaheaja hommikul kööki minnes kohtas ta seal kooliõpetajat Lui Lätti. Tüdrukule öeldi, et õpetaja Lätt jääb mõneks päevaks nende juurde, rääkida aga sellest mitte kellelegi ei tohi.
Erika-Melanie onu, 1920. aastal sündinud Elmar Karus, varjas siis end samuti, esialgu kodutalus, hiljem Lasila mõisas. Süüks oli talle pandud politseiteenistuses ja saksa sõjaväes olemist. Oli rasked ajad üle elanud, peale Stalini surma saanud elu legaalselt jätkata.
Karused olid isa vanemate vanad sõbrad ja perekonnatuttavad. Elmar Karuse isa ja Saksi vanaisa ka endised kolleeegid. Ajal kui vanaisa Aadu oli Kameruni metsavaht, oli Elmar Karuse isa olnud Vaadimetsa metsavahiks.
Karuste juurest oli isa siirdunud kõrvalisemasse kohta, Piilu külla Lööpre Antoni juurde. Isa oli vahetevahel ka hiljem Induniidul olnud.
Lööpre Antoni juures, kõrvalises kohas, elas ta pikemalt. Seal valmis mitu õlimaali. Ühe maalidest kinkis ta Elmar Karusele. Elmar Karus on tänaseks ammu surnud, samuti tema poeg Peeter. Kõnesolev maal aga on säilinud ja asub Elmar Karuse järglaste valduses. Sain maali näha ja pildistada.
Maalil on kujutatud metsas tulevat naist poisikesega käekõrval, teises käes seenekorv. Naine vaatab nukralt maha, poisikese ilme on tõsine, pilk kõrvale pööratud. Kased on kuldkollased, taevas mustjalt sünge. Kaugel kaskede taga, tumedas taevas on näha paari valgusesähvatust. Elmar Karuse pojatütrelt Katrinilt kuulsin, et pildil kujutatud naine olevat Elmar Karuse naine, tema vanaema, koos (Katrini isa) poja Peetriga. Pilt oli vanaema juures seinal rippunud juba sellel ajal kui ta mees veel ennast varjas. Kord järjekordse haarangu ajal, kui läbiotsijad olid majas, olevat see pilt nende tähelepanu alla sattunud. Olla käratatud ja küsitud mis pilt see nii sünge on? Pärast vanaema oli kaua kartnud pilti seinal hoida.
Erika-Melanie mehe onupojalt Ülo Markilt sain samuti isa kohta teavet. Isa varjas vahel ennast tema ema õe Kunerti peres Pariisi küla Jõepere mõisa poolsel piiril, Mägedi talus. Pidevalt seal ei olevat peatunud, vahetevahel oli käinud ja olnud siis kaks-kolm ööpäeva kohal. Ööbinud neil puhkudel enamasti lauda lakas heinte taha ja alla tehtud pelgupaigas, kus oli seinas Ülo puuritud auk millest paistis terve õu. Ülo oli poisikesena, aastatel 1947-1948, isaga mitmel korral kohtunud.
Vanaisa ja vanaema perekonnapiiblist leidsin, et vanaema vanem õde Leena Kristiine abiellus Jaan Markiga Saksist. Piibli kinkisid vanaemale ja vanaisale pulmapäevaks just Markid. Leena Kristiine oli olnud isa ristiema. Selgus, et Ülo Mark on vanaema õe Leena Kristiine pojapoeg, Leena Kristiine teise poja poeg oli aga Erika Melanie mees.

Linda Metsjärvelt sain teada, et isa oli paos olles vahel viibinud ka tema pinginaabri sugulaste Jooritsate Uuetoa talus, mis asus samuti Induniidu külas. Ka siin oli isa perele kinkinud, tänutäheks toetamise eest, samast talust maalitud pildi, mis olevat säilinud. Maali pidavat olema Evald Käspersoni omanduses ja asuvat Tapa linnas. Sama maali koopia pidi aga asuma Tartus Linda kooliõe kodus. Seda maali ma näinud ei ole.

Üks isa kingitud maastikumaal oli ta vanadel sõpradel Oameritel. Nemad on surnud, surnud on tänaseks ka Oamerite tütar Pille. Ei tea, aga võimalik on, et seal peres võis olla ka rohkem isa maale.

Enamiku isa maalide saatus on teadmata, kaasa arvatud ka nende piltide mis meil Sonda kodu seintel rippusid.

15. augustil 2009 käisin Saksis sealse lastekodu ja kooli kokkutulekul.
Kohtusin seal Õie Uustaluga Männisaare talust. Talu mäletasin lapsepõlvest. Asus maanteelt Krutopi ja Labi talude vahelt Kuriste-Aru heinamaale viiva tee servas, maanteest umbkaudu poole kilomeetri kaugusel. Õie Uustalu oli kord juhtunud pealt nägema kui isa NKVD meeste eest põgenes. Oli olnud kevadtalvine varahommik. Maad oli katnud lumekirme. Kohati oli maa juba üsna paljas olnud. Isa oli teed mööda kiiruga nende majast mööda tõtanud. Võis arvata, et see oli põgenemine. Õie vend oli seda taibanud, läinud jälgi pidi ruttu maanteeni ning hakanud sealt, hoolikalt värsketesse jälgedesse astudes, tagasi tulema ja veel kodunt edasi metsa poolegi minema, et kaarega koju jõuda. Natuke hiljem olid maantee poolt kuulnud koerte haukumist, meeste hääli ja venekeelseid hõikeid. NKVD mehed olid jälituskoertega maanteel. Kuna isa jälgedel olid uued värsked jäljed peal, siis koerad kaotasid need ja isa pääses sel korral eluga.

Isal oli väga palju sõpru ja abistajaid, kelle juures peatus ja toitu sai. Olen kuulnud, et tal oli kontakte mitmete sama saatusega inimestega. Peatuspaikade hulgas olid vahel ka mõned metsavendade punkrid. Esimestel sõjajärgsetel aastatel loodeti ju veel päris kindlalt võitlusele Eesti vabaduse eest
Isa peatuspaigad ulatusid ka Uljasteni ja Sondani. Isa oli mõned korrad peavarju leidnud ka keset Väike-Maarja alevikku – tädi Elleni ema juures.
Samuti kuulsin Mõisamaa külas, oma mehe sugulaselt, Kustu mammalt, et tädi Elleni ema, proua Raitare oli kord tema juurde tulnud palvega, kas ta võiks Kustule ühe mehe paariks päevaks varjule tuua. Mees oli mitu päeva Kustul peatunud, elanud tagumises toas, kus meie Einoga hilisematel aegadel ööbisime. Mamma rääkis mulle sellest juba 1960-te alguses, kuna arvas teadvat, et see mees oli minu isa.
Üheks kohaks kus isa veel peavarju leidis, oli Väike-Maarjast Rakke suunas asuv Kurtna metsavahikoht.
Ka Sondas oli isa peatunud endise kolleegi Miina Tali juures. Olid omavahel pikalt vestelnud. Seda rääkis mulle Meinhard Laks, hilisem Sonda kooli juhataja ja emakeele päeva initsiaator. Miina Tali oli isa Sondas viibimisest, hulga aastaid hiljem, suure saladuskatte all, temale rääkinud.

Saksi läheduses, sugulaste ja perekonnatuttavate juures ennast varjata muutus järjest ohtlikumaks. Eriti pärast 1949. aasta suurt märtsiküüditamist ja kolhooside loomist.

Paaril viimasel eluaastal käis isa Saksis ema juures väga harva. Tihti märkas vanaema õhtuti koplis ja kanaaia taga võõraid kogusid. Varitsus oli väljas. Mitmel korral otsiti maja põhjalikult läbi. Ükskord isa pääses lausa õnnekombel. Läbiotsijad tulid siis kui ta oli just kodus olnud. Peitis end kiiruga rehealusest kööki viiva ukse kõrvale, nagis rippuvate tööriiete taha. Julgeolekumehed lõid õnneks jalaga ukse ristseliti lahti, selle taha vaatamata. Muidu puistasid põhjalikult kõik ruumid läbi, kaasa arvatud laut ja heinaküün.
Mõni aeg hiljem käisid talus röövlid, kelledes vanaema tundis ära hiljutised NKVD-lastest läbiotsijad. Tulid ööpimeduses autoga, maskid ees. Vanaema seoti tooli külge kinni ja hakati puistama. Seda, et röövlid on samad mehed, tundis vanaema ühe mehe karvasest käerandmest

omapärase käekellaga, mis jäi meelde hiljutisest läbiotsimisest, samuti kui täpselt leiti üles väärtuslikud asjad. Kaevata ei olnud kellelegi, pidi tegema näo, et ei tunne röövleid, vaevalt muidu ellu oleks jäetud.

Üsna suure osa hilisemast ajast varjas isa end Porkuni ümbruses. Nagu olen kuulnud, tegi ka siis retki kaugemale. Päris pikalt, terve talve ja kevade, varjas isa end Porkuni Algkooli (hiljem kurttummade kooli) juhataja hr.Kuriksi juures. Kuriksite juures sai jätkata maalimist. Proua Elsa Kuriks rääkis mulle, kuidas ta käis isale maalimiseks hommikuti värskeid anemoone korjamas.
Proua Kuriks mäletas, et ta tõi isale maalimiseks ka sireleid, kullerkuppe, punaseid tulpe ja teisi lilli. Väga hea maal oli olnud üks varakevadine maastik - maalitud koolimaja aknast Piisupi küla suunas. Pilte oli olnud mitmesuguseid.
Onu Ats töötas samuti sel ajal Porkunis. Tema oli isa võimaluse piires ka värvidega varustanud. Kuna vennad tegelesid, vähemal määral, samuti kunstiga, oli isa saanud mõne maali nende nimel mahagi müüa. Ats oli ju õppinud aasta või teise „Pallases". Onu Ats rääkis mulle kunagi, et mõne isa tehtud, signeerimata maali, oli tema müünud Porkuni Kurtummade Koolile oma tehtu pähe. (Porkuni lossi vestibüülis rippus üks maal kullerkuppudega vaasis, mis tegumoelt meenutas isa stiili ning oli signeerimata. Keegi ei ole nüüd osanud mulle öelda millal ja kellelt see on ostetud. Arvan üsna kindlalt, et see on isa maalitud.

Oma viimasel eluaastal isa Kuriksite pool end enam varjata ei julgenud. Kuriksite pisipojaga oli hakanud vägisi sõbrustama üks aktiivne komnoorest noormees, kes koolimajas peol käies, armastas palju lobiseda ja kurameerida tüdrukutega. Nii mitmelgi korral tuli see noormees Kuriksite korterise, kus ta, nende väikese lapsega mängides, kõik ruumid läbi käis. Samuti oli keegi komnoortest üsna pealetükkivalt abi pakkunud, et kui on tarvis kedagi üle mere põgenema aidata, siis tema saab organiseerida. Hiljem selgus, et see oli provokatsioon. Üks kurttummadekooli töötajate pere (Pehkad) läkski sellele "liimile" ja nad arreteeriti mererannas.
Proua Kuriks oli lugenud isa päevikuvormis märkmeid. Jutustas mulle, et need olid olnud väga masendavad. Isa, kui pedagoog oli olnud mures ka redus olevate noorte meeste sagedase purjutamise ning moraalse allakäigu pärast.

Leidsin isa kohta veel Karin Poomi teksti, mille ta kirjutas 14. mail 1999 Porkuni Paemuuseumis - Elsa Kuriksi esinemise põhjal. Karin Poom oli siis Tamsalu valla lehe toimetaja. Üks masinakirjas eksemplar (A4) Elsa Kuriksi jutustusest asub Porkuni Paemuuseumis, kus ma sellega tutvusin.

Sealt sain täiendavalt teada, et esialgu oli Porkuni algkoolihoones varjanud isa, tema vana tuttav, eakas naisõpetaja Age Talpsep, kes elas algkoolimaja kolmandal korrusel. Hiljem varjasid isa, esimesel korrusel elavad Kuriksid, kuna arvasid, et sealt oleks kergem, vajaduse korral, majast kiirelt ja märkamatult lahkuda.
Koolis toimunud ürituste ajal isa tavaliselt majas ei olevat viibinud. Isal olid olnud tugevad paksu tallaga saapad metsas liikumiseks. Saapataldu oli ta siis määrinud pipraga, et koerad jälgi üles võtta ei saaks.
Kännukülast pärit kooliteenija olevat märganud ja kellegile muu jutu sees lobisenud, et Kuriksite juures käib keegi võõras mees. Jutt liikus küla mööda edasi ja lõpuks oli kohaliku rajoonikomitee esimehe kõrvu ulatunud. Esimeheks oli olnud siis Palmi nimeline mõistlik mees kes hoiatas Kurikseid külas levivatest juttudest, et nad vist varjavad kedagi. Peale neid kuuldusi isa Kuriksite juures kauem peatuda enam ei saanud.

Isa viimastest elupäevadest tean üsna vähe. Omastega kontakti võtta oli jälitajate tõttu järjest keerulisem, olukord oli muutunud juba ka üsna lootusetuks. Paljud sõbrad ja head tuttavad olid küüditamise ohvriteks langenud või arreteeritud. Samuti kartis ta ohtu saata teda varjavaid inimesi ning omakseid.

Isa leiti 1950. aasta suvel Porkuni järve tagant ühelt Kännuküla heinamaalt. Oli lebanud kaheks lõhenenud madalal maakivil, parabellum-püstol käes, taskus kiri ametivõimudele kus teatas, et tema on neil nüüd käes ja loodab et omaksed lõpuks rahule jäetakse jne.
Kirjas oli ta nõukogude hirmuvalitsuse ära neednud. Seda sain hiljem teada vanaemalt. Temale olid sellest kirjast rääkinud talumehed, kes laiba leidmise järel, enne ametivõimudele teatamist, kirja läbi lugesid. Laip oli leides olnud juba üsna lagunenud. Läti nimi oli talumeestele tuttav, Saksi oli vaid tosina kilomeetri kaugusel. Õelt Tiiult sain hiljem teada, et ka vanaema olevat siis kutsutud kohale - surnukeha tuvastama. Üheksa aastane Tiiu oli parajasti koolivaheajal Saksis, kui vanaema kusagile kaugemale kutsuti. Alles aastate pärast rääkis vanaema kus ta siis käis.
Maakivi taha, kust isa leiti, püstitasid ta vennad 1966. aastal mälestuskivi. Isa olevat sinna lähedusse ka maetud.

1950. aasta märtsis, ühe haarangu ajal, hävitati Porkuni järve taguses metsas olnud metsavendade punker. Hommikupoole ööd toimunud lahingut kuulsid selgelt lähedalasuva küla inimesed.
See punker asus Porkuni järve tagumise tipu lähedal väga tihedas metsas üsna Väike-Maarja suunas mineva tee lähedal, oli olnud avar ja hästi ehitatud. Sellest rääkis meile esimesena hr Leo Villand, kes poisikesena Kännukülas oma onu juures viibides purustatud punkris ka sees käis.

Kuulsin, et see metsavendade rühm oli olnud ühenduses teiste metsavendadega. Mehed liikusid ringi laiemalt kui Porkuni ümbruses. Nüüdseks manalateele läinud Mädapea tolleaegne koolijuhataja Valter Vehik rääkis, et nende metsavendade relvad olid vahel olnud peidus isegi tema kooli pööningul, samuti oli mõni meestest seal vahel end varjanud.
Veel kaua peale sõda loodeti ju edasisele võitlusele Eesti vabastamiseks. 1950. aastaks oli aga lootus Eesti Vabariigi peatseks taastamiseks luhtunud.

Allpool erinevaid meeleolusid kajastavad joonistused neist aegadest:

Masendusmeeleolud

Kurja kehastus

Tulge kõik

Metsavend

Kuulsin isa arvatavast ühendusest selle Porkuni järve taguse metsavendade grupiga. Pidevalt ta selles metsavendade punkris ei olevat elanud, vahel lühemat aega peatunud. Selles grupis olevat vahepeal olnud ka keegi sakslane.
Kuulsin ka niisugust arvamust, et isa võis haarangu ajal selles punkris viibida, haavatuna põgenema pääseda ja hiljem end masenduses maha lasta.

Täiendavalt sain isa kivi ja nende metsavendade kohta andmeid 6. oktoobril 2008, kui koos Einoga kohtusime Kännukülast Paju talust pärit hr.Tiit Krihvliga
Temaga kohtuda soovitasid Aino ja Leo Villandid. Tiit Krihvel pidi kursis olema nii kivi asukoha kui ka metsavendade punkri hävitamise looga.
Mälestuskivi juures olin varem käinud, aga paar aastat enne seda kohtumist ei suutnud, padrikus ekseldes, seda kivi enam üles leida. Seekord oli meil kaasas GPS seade ning lähiümbruse kaart.
Tiit Krihvel viis meid Paju talu metsa, mille lõunapoolse piirisihi lähedal, endises Lillaka talu metsas, sihist umbes 30 meetrit lõunasse asubki isa mälestuskivi, mille aastate eest (1966. a.) püstitasid sinna isa vennad Ats ja Edgar.
Maastik oli sellest ajast palju muutunud – mõnes kohas väga metsistunud, varasemast rohkem võssa kasvanud, teisal aga värske raiesmik. Vaevalt me ilma abita kivi leidnud oleks.
Kivi juurde läksime järve lõunatipu lodu läbides mööda lõunasuunalist metsarada, siis vähe itta, edasi aga lõuna suunas piki Paju talu metsa läänepoolset piirisihti kuni ristikivini (koordinaadid: 006-26-621E, 065-61-266 N). Ristikivi juures keerasime uuesti itta ja läksime piki Paju talu metsa lõunapoolset piirisihti ühe lagedama kohani (koordinaadid: 006-26-728 E, 065-61-275 N). Seal pöörasime umbkaudu 30 meetrit lõunasse endisse **Lillaka talu** metsa. (2008.a. sügisese seisuga oli see riigi reservmaa: piiriettepanek nr AT 040227019. Teateid ja luba seal tegutsemiseks annab Lääne-Viru maavalitsuse maaosakond – (2008. aastal - Sirje Kurik tel. 3258050.)

Jõudsimegi mälestuskivini. Kivi koordinaadid 006-26-730 E, 065-61-245 N.
Mälestuskivi asub madala lõhestunud maakivi taga ja on näoga lääne suunas. Kivist veidi eemal ~15 m lõuna suunas on veel üks, eelmisest suurem, veel madalam, vaevu maapinnani ulatuv hästi lai lõhestunud kivi. See olevat olnud tegelik leidmise koht. Tiit Krihvli ja Albert Nikonovi teades olevat just see kivi olnud koht kus isa lamas.

Kännukülas kohtusimegi Lillaka talu omaniku Albert Nikonoviga (sünd.1932),
Tema teada leidis isa surnukeha Lepa Värdi (Ferdinand Lepa) – tolleaegne kolhoosi esimees.
Poisikesena oli ka Albert Nikonov haarangu ja punkri hävitamisele järgnenud päeval käinud punkris. Punker olevat olnud mälestuskivist ligikaudu 300 meetrit Aburi poole Muldmaa sugulastele kuuluvas metsas, väga tihedas kuusikus künka peal. Hommikul kella 8 paiku kuuldi külas püssipauke ja kuulipilduja valanguid. Haarangul oli olnud 40 venelast, surma olevat neist saanud üks, oli olnud ka haavatuid. Külarahva teada tapeti lahingus neli inimest, kelledest üks olevat olnud naine. Surma oli saanud ka **Untuse Endel** Järvajõelt, kes ei olnudki metsavend – oli vennale toitu toonud ja jäänud siis punkrisse ööbima. Järgmisel päeval punkris ja selle ümbruses ringi käies leiti veel ühed jäljed, mis viisid kaugemale metsa. Arvati, et võib olla keegi jõudis siiski põgeneda. Punker olevat olnud **kapitaalne maapealne ehitis** Saksa baraki detailidest, inimese kõrgune. Aknaid ei olnud, uks oli laudadest, peal lame laudkatus. Naridel olid olnud presendiga kaetud õlgkotid asemeteks. Ahi oli tehtud bensiinivaadist. Punkri ümber oli mets nii tihe olnud, et punkrit võis vaid alles päris selle juures olles märgata.

Kohtusime Paju talus Tiidu ema Karin Krihvliga (neiuna Villand, sündinud 1924.a.),
Tema ema ja isa olid seal lähedal, oma talu metsas, käinud talvel puid tegemas. Metsas olid nad vahel küll suitsulõhna tundnud, aga naabermetsa paksus kuusikus asuvast metsavendade punkrist nad midagi ei teadnud. Tiidu ema Karin oli samuti haarangule järgnenud päeval käinud punkrit vaatamas. Tema mäletades oli punker olnud lameda katusega kapitaalne palkehitis. Punkris olid olnud kahekordsed narid. Maas olid laiali olnud kottidest pudenenud suhkur, tangud, jahu ja päris uus pesupaar. Punker olevat isa mälestuskivist olnud veidi lõuna pool kas Kiviloo või Lillaka talu metsas?
Karin Krihvli mäletades oli isa surnukeha leidnud, maasikal käies, Hilja Ruuven (abielus Valtin) kes töötas hiljem Tamsalus kultuurimaja juhatajana ja elab Tamsalus. Hilja oli läinud kolhoosi heinaliste juurde leiust teatama. Kolhoosi esimees Lepa Värdi oli siis võimudega ühendust võtnud.

Sain Hilja Valtini aadressi ning telefoninumbri.
Helistasin ja sain teada, et see oli tõesti tema, kes isa leidis. Tema – siis nooruke tütarlaps korjas metsas maasikaid. Neid oli olnud väga palju ja ilusaid. Kummargil liikudes ja järjest maasikaid noppides jõudis kohani kus tundis järsku imelikku halba lõhna. Tõstis pea ja nägi mõne sammu kaugusel lebavat surnukeha. Laip oli olnud üsna lagunenud. Kõrval lebas mingi püstolitaoline ese. Tüdruk ehmus, jooksis lähedasele heinamaale, seal töötavate kolhoosnikute juurde. Heinal oli olnud ka tolleaegse kolhoosi esimees Lepa Värdi. Mehed läksid asja lähemalt uurima. Hilja enam tagasi minna ei suutnud. Vaatepilt oli kole ja ehmatus suur. Kolhoosi esimees Lepa Värdi oli siis leiust miilitsale teatanud.
Peale julgeolekumeeste kohalkäiku ja laiba tuvastamist oli meestel kästud surnukeha lähedusse maha matta. Oli maetud pisut madalamal asuvale, niiskema mullaga, põõsastevahelisele lagedale kohale. Sinna oli kergem auku kaevata.

Peep Varjult sain Memento kaudu mõningaid andmeid Porkuni järve taguse metsavendade punkri hävitamise kohta. Tema andmetel 28. märtsil 1950, vastu hommikut, toimus lahing NKVD ja metsavendade vahel. Lahingu käigus hävitati punker, tapeti või arreteeriti seal olnud metsavennad.

<u>Andmed toimikust nr 23793:</u>
Metsavendade grupi juhiks oli olnud **Elmu (Helmuth) Põiklik** sünd.1924.a. Enne juhtis gruppi **Erich Põiklik**, kes tapeti 1949. aasta detsembris.
28. märtsi lahingus langesid:
Elmu Põiklik,
Endel Kopp või(**Koopas**)
Kaupo Vintus (Untus)
Endel Vintus (Untus) 20 kuni 22 aastat vana
(Õige perekonnanimi on Untus, seda teadis Albert Nikonov Kännukülast)

Selle toimiku andmetel arreteeriti 13.märtsil Rakvere vallas **Kalju Muldmaa** koos oma pruudi **Laine Põiklikuga** (sünd.1928.a. Undla vallas). Arreteeriti öösel kell 2. Eelnevalt oli neile joodetud viina unerohuga. Arreteerijateks olid olnud julgeoleku leitnandid **Bogomolov ja Reinvald.** Punkri reetis lõpuks Kalju Muldmaa, kes **viiendal päeval** pärast kinnivõtmist oli NKVD mehed juhtinud metsavendade punkrini. Assamalla küla elanikust juhusliku pealtnägija sõnul **oli teda pekstud ja edasi aetud hobuohjes**. (***Täpsustuseks:*** *Valter Vehiku arvates Kalju Muldmaa, ülekuulamiste ja piinamiste käigus murdudes, paljastas* ***siiski <u>vaid</u> endi punkri asukoha****. Teisi abistajaid ja varjajaid ei olevat siis välja tulnud. Mädapea koolijuhataja Valter Vehik oli, Kalju kinnivõtmisest kuuldes, tundnud pikka aega hirmu, et*

tedagi arreteeritakse. Kartis, et koolimaja pööningul metsavendade ja nende relvade varjamine, on samuti NKVD-le teatavaks saanud. Seda siiski ei olnud juhtunud.)
Toimiku andmetel Kalju Muldmaa sündis 20.08.1924.a. Vao vallas. Teenis 1944. a. jaanuarist augustini Soome armees, järgnes 20.rügement, venelaste tööpataljon, kust põgenes 1945. aasta oktoobris. Kalju Muldmaa vanemad küüditati 25. märtsil 1949 Krasnojarski kraisse.
Laine Põiklikule määrati karistuseks 25 aastat. (*pidi elama Kadrinas, nimeks nüüd **Laine Sõrm)***
Arreteeritud **Kaupo Soovik** oli saanud karistuseks 25 aastat, **Kalju Muldmaa** lasti tribunali otsusega maha 8. detsembril 1950. Tribunali otsusega hukati siis veel **Ants Raam** ja **Johannes Raam**.
14.04 1950 hukati **Hans-Voldemar Lalli** (sünd.1904).
24.04.1950 langes Roosna-Allikul **Erich Vilgut**.

Pärast lahingut arreteeriti lähedalasuvast külast järgmised perekonnad:
28.märtsil 1950 - Kaasik, Aleksander sünd.1896, **Kaasik, Regina** sünd.1905
8.aprillil 1950 - Nurk, August sünd.1892 - 25 aastat, **Nurk, Hilda** sünd.1900,
Nurme, August sünd.1897
21.aprillil 1950 - Ojasoo, Anna sünd.1893 - 25 aastat, asendati hiljem 5 aastaga,
Ojasoo, Valter sünd.1918, **Ojasoo, Linda** sünd 1922

Alles on kiri, mille sain nüüdseks meie hulgast lahkunud kodulooouurijalt Ülo Tähistelt:

Uudekülas 21.10.1994.a.

Tervitus!

Pärast meie kohtumist Väike-Maarja surnuaiapühal hakkasin tegelema sündmusega, millest olite huvitatud. Mina kuulsin sellest lahingust 1950. aasta varakevadel tööle minnes. Lahing toimus hommikul vara, oli väga äge. Sellest lahingust rääkis üks minu sugulastest, kes oli Porkuni Kurtide Laste Internaatkoolis med.-õde. Koolimajja toodi palju sõjaväelasi esmaabi saamiseks. Kui palju oli langenuid, selle kohta mul senini pole andmeid olemas. Selle punkri lähedal oli kolm talu (Porkuni järve õunapoolses tipus), ühes nendest oli minu klassiõe kodu. Kahjuks mina ei ole klassiõega kohtunud, kuid ta lubas mulle külla tulla, küllap siis saan andmeid juurde ja kirjutan ka Teile.
Kirjutasin kirja mulle tuntud koolivennale ja senini olen ma temalt saanud kaks kirja. Ta kirjutab, et 1950. aasta kevadel võeti napsutatult kinni Karitsa pool (Karitsa asub Rakvere lähedal) üks metsavendadest nimega Kalju Muldmaa. Kalju Muldmaa viidi hobuohjade haardel punkri juurde. Siis see lahing toimuski. Kalju Muldmaa oli kõikide hukkumises süüdi. Kaljuga koos oli ka metsavend Elmu Põiklik. Küsisin oma koolivennalt ka Sonda koolijuhataja kohta andmeid, kes olevat kevadel leitud lumehangest. Koolivend kirjutas, et tema teada olnud see Elmu Põiklik Mädapea külast. Elmu ühe venna tütar olnud Kalju Muldmaa naine. Siinjuures üks imelik "konks" manu. Minu koolivend läks Kalju Muldmaa naise juurde, et saada temalt andmeid. Temale ei räägitud midagi. Koolivend arvas, et too naine ei tundnud minu koolivenda ära ja sel ajal oldi väga ettevaatlikud. Minu koolivend tundis Kalju Muldmaa naist ja arvas, et küllap naine tunneb tedagi. Kahjuks sellest jutuajamisest selgust ei saanud.
1949. aasta 25. märtsil küüditati Kalju vanemad sellepärast, et poeg varjab ennast. Siberist tagasi nad ei tulnud. Nende kodu oli Kullenga ja Aburi küla vahel. Tundsin kogu peret, ka Kalju venda.

Punkris purjutati tihti, pea alati oli Kalju purjus, Tal oli ka auto, millega ringi kihutati. Minu koolivend kuulis punkrisolijate nimesid, kuid need on ununenud. Üks punkris olijatest oli saksa sõjaväeriietuses. Oli veel üks noor poiss, kes varjas, et mitte minna "punaväkke. Hiljem Aburi küla elanikud käinud tihti punkrile lilli viimas.
Ma ei ole saanud kohtuda viie inimesega, kes elavad veel. Kui saan nendelt andmeid, siis teatan Teile, vahest selgub midagi.Tahan otsida üles ka punkri asukoha ja seda kohta pildistada. Ma ei tea langenute edaspidisest saatusest, mis vajaks selgitust, sest enamikel juhtudel võeti surnud kaasa ja maeti ainult julgeolekule teadaolevasse paika.Suurem osa laipu saadeti Tallinna Pagari tänavale, kus nad lasti läbi pool tonni kaaluvast hakkliha masinast ja puistati merre.

Ülo.

Isa kohta KGB toimikut leidnud ei ole, küll sain Peep Varju kaudu venekeelse koopia **jälitusagentuuri toimiku nr. 10202 ettekandest Moskvale.**

46

АГЕНТУРНО - РОЗЫСКНОЕ ДЕЛО №- 10202

29 июня с/г в районе дер. Поркуни волости Ассамала, Вируского уезда, недалеко от места расположения бункера, где была ликвидирована в марте месяце с/г банда ПЫЙКЛИК Эльмута, местным населением был обнаружен труп мужчины лет 45 - 48.

В результате принятых мер по установлению личности уби - того установлено, что убитым является :

ЛЯТТ Луй Адович, 1902 года рождения, уроженец дер. Сакси, волости Ассамала, Вируского уезда Эстонской ССР, беспартийный гр-н СССР, на нелегальном положении с 1946 г.

Fragmendile venekeelsest ettekandest lisan ettekande eestikeese tõlke:

Jälitusagentuuri toimik 10202

29. juunil 1950. a. Virumaal, Assamalla vallas, Porkuni külas, märtsis likvideeritud Helmuth Põikliku bande punkri asukoha lähedalt leiti kohalike elanike poolt meesterahva laip vanuses 45 – 48 aastat.
Isiku tuvastamise tulemusel tehti kindlaks, et tapetu isik oli:

Lätt, Lui Adu pg.,sünd.1902.a.
Saksi külas, Assamalla vallas
Eesti NSV Viru maakonnas, parteitu,
*NSVL kodanik, illegaalne alates 1946.aasta*st

On kindlaks tehtud, et Lätt, Lui Adu poeg Saksa okupatsiooni ajal Eestis organiseeris 1941. aasta augustis Sonda jaamas Virumaal sõjaväelis-fašistliku organisatsiooni "omakaitse" roodu ja oli Saksa võimude poolt määratud selle staabülemaks.

Samal ajal oli L.Lätt ka omakaitse-komisjoni esimeheks, mille ülesannetesse kuulus kommunistide ja nõukogude aktivistide tegevuse vastu saabuvate avalduste uurimine ja lahendamine. Selle komisjoni otsuse põhjal olid arreteeritud ja maha lastud 1941. aastal Erra valla Täitevkomitee Esimees Levet, Juhanes ja Sonda jaama kohaliku komitee esimees Koitnurme, V.
1942. aastal L.Lätt juhtis haaranguid, mis olid suunatud Nõukogude partisanide vastu. 1943. aastal oli maha lastud üks Nõukogude Armee sõjaväelane.
Lätt, L. A. laiba kõrvalt leiti parabellum-püstol koos lahingupadrunitega.
Kohtumeditsiiniekspertiisi andmetel Lätt, L.A. lõpetas elu enesetapmisega umbkaudu kuu aega tagasi. Lui Lätt'i juurest leitud märkmetest nähtub, et tal olid pikemat aega enesetapu mõtted.

Katsusin ülaltoodud süüdistuste kohta teavet koguda.
Sonda omakaitse juhiks, isa, kaitseliitlase ja reservohvitserina määrati. Nõukogude aktivistide tegevuse uurimise komisjonis oli, peale isa, ka rohkem liikmeid. Otsuseid ei langetatud ainuisikuliselt. Komisjonis oli inimesi, kelle omaste hulgas oli otseseid, hävituspataljoni ja punaarmeelaste poolt toimepandud mõrvade ohvreid. Kas kedagi selle komisjoni otsusega ka hukati, selle kohta andmeid ei ole leidnud.
Haarangutel muidugi aeg-ajalt käidi. Sonda lähedastesse Alutaguse laantesse visati lennukitelt tihti nõukogude parašütiste. Kui neist teatati, siis saadeti omakaitseüksused haarangule.
Kanadas elanud onu Kahrult, kellega olin peale Eesti Vabariigi taastamist kirjavahetuses kuni tema surmani, sain teada, et isal oli õnnestunud päästa paari üsna süütut „aktivisti", keda omakohtu korras ka hukata taheti.
Mis puutub valla täitevkomitee esimehesse kelle nimi oli tegelikult Leemet, mitte Levet nagu venekeelses dokumendis, siis niisuguses ametis olnud inimesi oli, eriti maakohtades, neil päevil väga raske kaitsta. Peale Uljaste taluperenaiste piinamist ja mõrva oli 1941. aasta suvel ümbruskonnas hävituspataljoni ja vene sõdurite poolt tapetud veel teisigi rahulike elanike. Paaril juhul ei olevat lastelegi halastatud. Mäletan, Sonda koolist Veskuse lapsi, kelle ema oli üks Uljastel mõrvatud naistest.
Ümbruskonnas toimepandud süütute inimeste piinamised ja tapmised olid kohalikud inimesed häälestanud enamlaste ning nende kaasajooksikute vastu üles.
Olen kuulnud, et paljudes kohtades käisid peale punaarmee taandumist karistussalgad, isehakanud nn. „veretasujad", omakohtu korras nõukogude korra pooldajatele kohe kätte maksmas, veel varem kui mingi ajutine kord kehtima hakata jõudis. Ka Sondas võis see nii olla. Koitnurme nimi on mulle aga võõras, võis olla ka kaugemalt saadetud nõukogude korra „tugi".
Leemeti kohta halba ei tea. Tema süü võis olla selles, et oli kommunist ja kohaliku valla täitevkomitee esimees. Vallamaja aga ei asunudki Sondas vaid hoopis Erra alevikus. Tädi Elleni mäletades oli Leemet olnud mõistlik inimene. Leemeti tütar Aino oli minust vanem ja õppis Sonda koolis. Ei mäleta küll mingit vaenu Aino ema ja minu vanemate vahel. Meenub kui teises klassis õppiv Aino ristiti, saksa okupatsiooni ajal, koos minu väikse õe Tiiuga - meie elutoas. Aino ateistist isa ei olnud last varem ristida lasknud, ema pidas paremaks laps siiski ristida. Ristis neid Lüganuse pastor.

Arhiivist leidsin ainult Rakvere Julgeolekupolitsei kahe juurdluse materjalid, kus teiste hulgas, olid ka Lui Läti allkirjad.

Esimeses toimikus **(R-55.2.61)** oli Vaimastvere omakaitseülema **avaldus–palve** Sonda omakaitse ülemale, et arreteeritaks Sonda ringkonnas asuvad Viktor Põldmaa ja Hilda Miralda Ristikivi, kes on Vaimastverest põgenenud. Lisatud oli, et H. M. Ristikivi oli

kommunistliku korra pooldajana **SARK**-i (**SARK** ehk **NKVD - Narodnõi Komitet Vnutrennõh Del**, eesti keeles **- Siseasjade Rahvakomissariaat**) teenistuses, sai sealt palka ja oli ette teadlik väljasaatmistest, lisaks aktiivne väljasaadetavate nimekirjade koostaja. Kogus ja andis inimeste kohta andmeid ning abistas hävituspataljoni mehi. Põgenes vallast koos hävituspataljoni ja miilitsaga. Oli ohtlik kommunistlik tegelane. Palve lõppu oli lisatud, et nii **V. Põldmaa kui H. M. Ristikivi näol on tegu inimestega kel on otseselt tegemist olnud inimeste küüditamise ja tapmistega.**

Järgnes kiri, et Sonda omakaitse arreteeris H.M. Ristikivi 12.09.1941

Samast päevast oli ka Sonda omakaitse määrus ja otsus, et H. M. Ristikivile langeb põhjendatud süüdistus ning omakaitse komisjoni otsusega **saadetakse kõnesolev isik Rakvere Jaoskonna Politseikomissari korraldusse.** Otsusele on alla kirjutanud neli inimest:
Lui Lätt – reservlipnik, Sonda OK juhi abi juhi ülesannetes
Komisjoni liikmed
Ed. Penjam
Rudolf Kollo
Karl Bötger

Teine Sonda OK komisjoni tööd kajastav toimik on samuti pärit 1941. aasta septembri algusest **(R-55.2.1).** See on üsnagi segane lugu – vastastikkuste kaebuste sasipundar. **Peatun selle juures pikemalt. See iseloomustab hästi seda okupatsioonide vahetumise aega.**

Tegu on 9.-10.septembril 1941 toimunud erinevate inimeste kaebustega üksteise vastu. Algab 9. septembrist Aare Jakobi poeg Järve kirjaliku avaldusega, kes süüdistab Päsula küla elanikku Rudolf Allakut, et see on julgeolekule teatanud metsavaht Arva juures peatuvatest metsavendadest. Seal toimunud haarangu käigus on aga metsavaht Arva saanud haavata.

Samal päeval andis sellele komisjonile seletusi ka Jaan Tedderi teenija Marie Muuli, kes süüdistas Rudolf Allakut selles, et see olevat 1941. a. kevadel, pakku läinud Jaan Tedderi peale kaevanud. Just Allakud olevat tahtnud lasta J. Tedderit kinni võtta. **Koitnurme** oli ka enne hävituspataljoni minekut käinud peremeest „vana Jaani“ otsimas, kiitnud aga Jaani tubliks meheks, kellel midagi karta ei ole. Tema oli Koitnurmele vastanud, et Jaan on Viljandi haiglas. Seda, et Koitnurme küüditamisele kuuluvate nimekirju oli teinud, olevat tema Allakult kuulnud.

(Selles toimikus on juttu küll Koitnurmest, aga ei ole mingit märki tema saatusest)

10. septembril on kutsutud siis Rudolf Allak komisjonile kaebuste kohta seletusi andama. Allak teatas, et tema ei tea haarangust midagi. Samuti ei ole ta Jaan Tedderi peale kaevanud. Süüdistab selles hoopis J.Tedderi teenijat Marie Muulit, kes olevat sageli tegelenud politrukkidega. Koitnurmega olevat Allak olnud riius. Koitnurme lubanud hoopis teda „ära saata“.

Veel on 10. septembril komisjonile seletusi andnud Eduard Männi, kelle sõnul, 5. juulil kui Sonda põles, kandis tema Jaan Tedderi kraami tulest välja. Allak oli ka seal abiks olnud ja kiitnud, et venelased nüüd küll lähevad, aga küll nad tagasi tulevad. Männile oli jäänud mulje, et Allak on enamlaste valitsuse pooldaja.

Nende seletuste protokollide all oli teiste hulgas ka isa allkiri.

Järgnes Sonda OK komisjoni otsus:

Sonda OK komisjon, koosseisus – August Aav, Karl Bötger ja Ernst Mitt tutvusid süüdistustega. (I**sa sellest arutelust osa ei ole võtnud, otsusel puudub ka tema allkiri**).

Ülaltoodud komisjon arutas läbi Rudolf Allaku tegevuse Sondas ja mujal, leidis, et Allak on isik keda ühiskond kahtlustab kommunistlikus meelsuses, samas ka ühenduse pidamises metsas paos oleva vennaga, kes oli Kohtlas miilitsaks. Sondas ja Päsula külas teda ja ta venda

kardetakse. Allakud on inimesi ähvardanud kättemaksuga. Vilunud salakütid Allakud, olevat ka väga kavalad. OK komisjon otsustas Allaku, edasiseks uurimiseks, saata Rakvere Jaoskonna Politseikomissari korraldusse.
Alla on kirjutanud:
A.Aav
K.Bötger
E. Mitt

Ülaltoodud materjalidele järgneb 12. septembrist isa allkirjaga teade:
„Saadan Teile R. A. Allaki kohta lisamaterjali. Avalduse andja Eduard Penjam on lugupeetud taluperemees, metsas paos olnud meeste toitja ning varjaja ja Sonda OK liige."
Allkiri: L. Lätt
Järgneb Eduard Jaani p. Penjami kirjutatud avaldus, kus on kirjas, et tema teadis R. Allakit kui ausat meest, kes ei sallinud oma miilitsast venda Leonharti. Olid eriarvamustel. R. Allak, mobilisatsioonist kõrvalehoidmiseks, astus raudteeteenistusse. Kartis ka Siberisse saatmist. Oli öelnud seda, et enne kui teda Venemaale saadetakse, poob tema Arvo Koitnurme üles ühes tema naisega. Koitnurme oli aga suur Sonda kommunist ja hävituspataljoni mees. 5. juulil jäi Rudolf Allak koos temaga Jaan Tedderi päästetud kraami valvama. Kohal olid ka hävituspataljoni mehed, R. Allak aga nendega ei seltsinud.

Seletusi on lisaks andnud veel Karl Bötger, kelle arvates Allak oli kohaliku miilitsa abijõuks. Oli olnud korda pidamas poe juures, punane lint käevarrel. Ka pidi külas levima süvenev kahtlustas, et Allakud on ühenduses redusolevate bandiitidega, kelle hulgas võib olla ka Kohtlas miilitsaks olnud vend Leo.
Seletusi on andnud veel Eduard Jalasto, kelle mäletades 1940. aastal olevat Allak öelnud, et nüüd on tulnud võimule õiglane valitsus. Inimesed saavad ühesugusteks – keegi ei ole rikkam kui teine. Teadis, et Allakud pooldasid kommunistlikku valitsust.

Järgneb isa allkirjaga kiri, kus ta palub võtta ka ülaltoodud avaldused arvesse, lisades, et see Allakute asi on üks keerulisemaid otseste faktide hankimise mõttes. **Inimeste hulgas on levinud vaid kahtlustused, et nad peavad ühendust redusolevate bandiitidega.**
Järgneb Rakvere politsei kokkuvõte:
Süüdistus - Allak oli teadlik oma venna kuritegevuses, kes oli miilitsas ja pooldas kommuniste. Süüdistusmaterjal aga rajaneb ainult oletustel, mistõttu süüteo tunnused on jäänud selgitamata.
Teisi isaga seotud andmeid selle komisjoni tööst ei ole leidnud. Sonda komisjoni otsusega olid aga ülalnimetatud arreteeritud kohe edasi saadetud Rakvere politseisse. Edasine uurimine ja kohtumõistmine toimus juba Rakveres ilma Sonda omakaitse komisjoni osavõtuta. Ka Koitnurmest rohkem juttu ei ole.
Toimiku (R-55.2.1) materjale on nõukogude ajal korduvalt uuritud. Esilehel on mitu MBD märget toimiku kasutamise kohta
Komisjoni liikmetest on mulle tuttav Karl Bötgeri nimi – teda mäletan. Just tema oli see mees, kes meie elutoa kõrval asuvas kooli kantseleis kirjeldas värvikalt ja kõva häälega, kuidas julgeolekumehed ta kinni võtsid. Rääkis, et ülekuulamisel oli teda süüdistatud ka Vabadussõjast osavõtu eest. Selle süüdistuse peale oli ta julgelt „põrutanud": „Jah, läksin küll Võnnu alla ja andsin neile kuradi sakslastele säru." Julgeoleku küüsist oli tal kuidagi õnnestunud eluga pääseda.
Kuna meie elutoa ja kantselei vaheline uks ei olnud alati päris kinni lükatud, vaid praokil, siis kuulsin toas vaikselt mängides tihti, mida „suured inimesed" kantseleis räägivad.

Selgelt meenub ka päev mil käidi kaugemal, mingit suurt dessanti tõrjumas. Oli olnud tõsine lahing millest võtsid osa mitmed omakaitseüksused. Kus, millal – ei mäleta.
Meenuvad ka lapsena kuuldud hirmujutud. Hiljem, juba Eesti Vabariigi ajal, olen nii mõnegi sündmuse kohta pikemalt lugenud. 1944. aastal oli üks tuntumatest ja tsiviilisikutest ohvriterohkem Mereküla dessant. Minu lapsemällu jäänud lahinguskäik võis olla see või ka mõni varasem. Dessante saadeti Eestisse ju ka üle Peipsi. Nende tõrjumistest võtsid osa paljud omakaitseüksused. Olen hiljem kuulnud, et isegi Väike-Maarja omakaitse oli Peipsi ääres dessanti tõrjumas käinud.

Toon tollaste olude paremaks mõistmiseks ära kokkuvõtte Mereküla dessandist:
Lõik WIKIPEDIA artiklist: *...14. veebruari 1944 hävitati Mereküla all punaarmee mereväe 507 meheline eridessantüksus, kes sama päeva hommikul olid üheksal laeval asunud Tütarsaarelt teele Eesti ranniku poole, et luua seal sillapea ja valmistada ette Tütarsaarele koondatud peajõudude maaletulek. Vaatamata halvale nähtavusele, õnnestus rannavalvel helgiheitjate abil rannale kähenevad laevad avastada ja nende pihta avati õhutõrjekahuritest tuli. Punaväelased hüppasid laevadelt vette ja liikusid ranna suunas. Rannakaitsele ruttasid appi eesti omakaitse, politsei ja ühe Eesti diviisi üksuse võitlejad ning punased suruti Mereküla nõlva alla, kus nad osutasid terve päeva meeleheitlikku vastupanu. Õhtuks kogu dessant hävitati ja lahingväljalt korjati üles vaid seitse ellujäänud haavatut. Haavatute hulgas olid kaks ohvitseri - major Pavel Sankov ja leitnant Vassili Dolgihh. Ülekuulamisel tunnistasid nii ohvitserid kui teised haavatud, et Meriküla operatsiooni korraldajaks ja juhatajaks oli punalaevastiku kontraadmiral Zukov. Päev enne dessandi väljumist oli* ***kontraadmiral Zukov*** *kutsunud kokku kõik ohvitserid ning politruki ja instrueerinud neid nende ülesannetes. Samas oli ta andnud ka järgmise käsu:* ***"Eestlased on meile vaenulik rahvas. Seepärast tuleb maabumisel kõik tsiviilisikud armutult hukata ning purustada ja hävitada kõik ettejuhtuv. Mingisugust halastust ega armuandmist ei tohi olla. Hukata tuleb kõik, vaatamata vanusele ja soole."***
... Punasõdureile olevat selline käsk küll olnud vastumeelne, kuid dessandi politruk nõudnud kategooriliselt, et tegemata vahet, kas on tegemist lapse või vanuriga, tulevad kõik ettejäävad eestlased tappa. ...
Lisaks on WIKIPEDIAS ka Postimehe artikkel samast dessandist: **„Võõra võimu ohvrid tagalas“ 14.06.2008** - ...“*Okupatsiooniaegse ajakirjanduse andmetel olid dessantlased Merekülas tapnud 47 tsiviilisikut, sh naisi ja lapsi. Teiste seas tapsid nad ka Meeta Süvalepa, kes 1941. aastal toetas aktiivselt nõukogude võimu ja viibis seetõttu Saksa okupatsiooni ajal aasta vangistuses“...*
Hamilkar Mengeli raamatust lugesin veel ühest, 1944. aasta märtsis, üle Peipsi tulnud dessandist. 12. märtsi öösel oli (Oudovas formeeritud) punaste hävituspataljon, tšekist Makarovi juhtimisel, tulnud üle Peipsi jää, läbinud hõreda rannakaitse ja randunud kusagil Kasepää piirkonnas. **Jõudnud asulateni, olid samuti alustanud kõigi ettesattunud tsiviilisikute tapmist. Niisuguse käsu olid saanud kõrgemalt juhtkonnalt.** See dessant oli suudetud purustada alles järgmisel päeval. Hävitamisel selgus, et tegu oli 600-700-mehelise hambuni relvastatud grupiga, kel oli ülesanne purustada Tapa raudteesõlm ja enda valdusse haarata Tapa lennuväli.

KOKKUVÕTTEKS

Isa kõigist eluettappidest mul täit selgust ei ole. Tahaksin veel nii mõndagi uurida ja täiendavalt teada saada.
Näiteks, aastatel 1935-1939 ei ole KKSKV aastanäitustel isa maale olnud. Vahepeal on pikem lünk. Miks? Maalis ta ju pidevalt. Nagu olen aru saanud, siis mingitel näitustel ta maalid olid ka nendel aastatel.
Isa elu oli sellel ajavahemikul küll üsna pingeline. Vabal ajal sõitis ta tihti Saksi vahet. Peres kasvas seal siis juba väike laps (mina). Samal ajal rajas ka Sonda kooli aeda, 1937. aastal korraldas Sonda koolimaja põhjalikku remonti. Kõik koolimaja palkidest siseseinad kaeti alles siis paneelidega jne. Koolijuhatajaks saades lisandusid omakorda täiendavad kohustused.

Metsavahist vanaisal avastati maovähk, mis opereeriti 1936. aastal. Vanaisa jäi pensionile ning pidi metsavahitalu vabastama. Tuli aidata vanematele uus elukoht leida. Pensionile jäämisest mõeldi vist juba varem. Vanaisa säästude eest ja poegade abiga osteti 1935.a. Saksi mõisa läheduses asuv Järve asunikutalu. Pojad remontisid hooned seest ja väljast, aidates hiljem vanematel sisse kolida.

1930-ndate lõpus valmistusid mu vanemad juba aktiivselt **oma kunstikallakuga kool-pansioni asutamiseks.** Käisid kohtigi valimas. Soov oli leida Rakvere või Tallinna külje alt sobiv hoone koos maaga.

Mind huvitas ka, milliseid aineid isa koolis õpetas. Sonda Raamatukogu muuseumitoas on vihik „Sonda Algkooli töökavad“ 1943/44 a. L.Lätt. Seda sirvides nägin, et isa on siis kogu koolile andnud joonistamist, vanematele klassidele emakeelt, ajalugu, loodusõpetust, maateadust, poiste tööõpetust ning võimlemist. Ka Saksis õpetas isa 1944/45 õ/a. V, VI ja VII klassidele samu aineid.
Isa kolleegiks oli, hilisem vennanaine, Ellen Raitare (Lätt), kes töötas Sonda koolis õpetajana ajavahemikus 1934 – 1941. Temaga vesteldes olen saanud oma mälestustele kinnitust ja hindamatut lisa. Tädi Ellen on kirja pannud ka oma mälestusi. Lugedes neid, leidsin nii mõnegi lõigu, kus on juttu isast. Lugesin, et koolijuhatajast isa andis 1940/41. õppeaastal kogu koolile joonistamist; V ja VI klassile eesti keelt, loodusõpetust ning ajalugu; III kuni VI klassini poiste kehalist kasvatust ja käsitööd. Ema õpetas samal ajal tervele koolile matemaatikat ning tütarlaste käsitööd III kuni VI klassini
Tädi Ellen mäletas ka, et 1940. aasta sügisel, kooliaasta avaaktusel lapsi tervitades, neile õppimiseks tahet ja jõudu soovides oli isa öelnud, et hästi õppimine on auks neile endile, koolile ja meie maale (jättes lisamata mida ta meie maa all mõtles).

Õpilaste hulgas isa sõna maksis. Siin meenub mulle tädi Ellenilt kuuldu: ühe poisi isa oli pojaga koolimajja tulnud, kurtnud, et poiss on tema uuri varastanud, nüüd jonnib ja valetab. Isa olevat poisile vaid otsa vaadanud, käe õlale pannud, rangelt ja rahulikult öelnud: „räägi nüüd tõtt ja algusest peale kogu see lugu ära“. Poiss olevatki üles tunnistanud, öelnud kuhu kella peitis jne. - jutt oli nagu vesi paisu tagant valla pääsenud.

Ka minule oli isa autoriteediks. Armastasin ja austasin teda väga. Isale valetamine või temaga jonnimine ei tulnud kõne alla. Isa jutt oli arusaadav ja selge, otsus vahel karmivõitu, aga alati õiglane. Lastega liigset „nunnutamist“ ta ei tunnistanud.

Kõiki isaga seotud lapsemälestusi ma siia kirja ei ole pannud. See on isa lugu – mitte lugu minu lapsepõlvest. Minu mälestustes „Minevikuradadel“ on samuti isast juttu. Mõnda isa ameti või maalimisega seotud tekstilõiku sealt, eriti neid, mis on kirjeldanud või aidanud iseloomustada kunagisi aegu (1940-1944), olen ka siin kasutanud.

Alates 1940-dast aastast tuli meil vaheldumisi elada kahe võõra võimu all, kusjuures rängimad olid just punase terrori aastad.

Mäletan kuidas ma lapsena, saksa okupatsiooni ajal, omaette juurdlesin keda või millist võimu minu vanemad õieti pooldavad. Sellest sain selgelt aru, et „vene värki” ja kommunistide võimu nad ei sallinud. Eesti Vabariik oli neile tähtis, aga kuidas õieti olid lood meid venelaste käest päästnud sakslastega? Sellest oli raskem aru saada. Oma küsimustele ma õiget ega selget vastust neilt ei saanud. Samas märkasin, et siin ka mingit sõbratunnet ei olnud. Anektoote räägiti nii „Jossist” kui „Aadust”, et see Aadu pidi Hitler olema, sellest ma sain küll aru. Ka ei jäänud mulle märkamata nii mõnigi irooniline pilk või repliik ühenduses sakslastega.
Minu kuuldes poliitikast eriti ei räägitud. Samas õpetati ka, et oma kodus kuuldud jutte koolilastele ega võõrastele inimestele rääkida ei kõlba. Mingi selguse sain kooliteenija pojalt Leolt, kes oma lehma kooli pargis karjatas. Tema oli minust paar aastat vanem. Sellegipoolest olime suured sõbrad ja arutasime tihti „maailma asju”. Ka teda vaevasid samad probleemid. Kord oli ta salaja pealt kuulanud vanemate omavahelist juttu. Järgmisel päeval teatas, et minu isa oli koos tema isaga käinud kusagil mingit raadiot kuulamas ja loodavad, et Eesti inglaste ja ameeriklaste abiga ükskord jälle päris vabaks saab. Andsin seepeale Leole pühaliku ausõna, et ma sellest kellelegi ei räägi, et me vanemad hoopis rohkem inglasi pooldavad.

Karikatuure vaadates märkasin, sõja ajal ja vahetult pärast sõda, väga laialt levinud sõna „tibla“. Mäletan ja tahan täpsustada, et see ei olnud sugugi venelase sünonüümiks ega käinud terve vene rahva kohta, vaid tähistas seda kõige arenematut kommunismist nakatunud inimmassi. Korralikke kohalikke venelasi, keda mäletan, ei kutsunud küll mitte keegi tibladeks.

Lootus Eesti peatsele vabastamisele, peale sõja lõppu, luhtus.
Loodetud abi jäi tulemata. Metsas end varjata oli peale 1949. aasta märtsküüditamist raske. Paljud talud, kust varem abi sai, olid tühjaks tehtud. Tuttavate ja omaste juures käimine oli väga ohtlikuks muutunud. Pidevad varitsused, haarangud, läbiotsimised. Olukord oli lootusetu. Tabamine oleks tähendanud ka abistajate arreteerimist või Siberisse saatmist. Võimude kätte sattumise puhul oli samuti vähe lootust ellu jäämiseks.

Juhul, kui isa oleks vastu pidanud veel mõned aastad, mis jäid Stalini surmani, siis oleks ta vast ellu võinud jääda ja kunagi hiljem saanud oma elu legaalselt jätkata.

Nii mõnigi kunstiteos jäi loomata; nägemata jäi laste sirgumine, lastelaste sünd. Kas ta suutis veel loota, et tema lapsed ja lapselapsed elavad kunagi jälle vabas Eestis?

Loodan, et Eesti Vabariik jääb püsima. Soovin meile kõigile rohkem üksmeelt, paremat koostöö vaimu ning sitkust iseseisva riigi ja rahvana vastu pidamiseks. Ei tohi päris „sinisilmselt“ ka uskuda, et üldine heaolu iseenesest tuleb ja igavesti püsima jääb.

Jätkan mälestiste kogumist, olen tänulik iga mälestuseraasu eest. Kui midagi veel õnnestub teada saada, siis edasise panen kirja täiendava lisana.

LUI LÄTT – SÄILINUD TEOSED

Õlimaalid

Ajalehed korvis **...**lk 54
Maalitud tõenäoliselt saksa okupatsiooni ajal, kuulus ema õele Adele Topsile.
K*uulub perekonnale*

Anemoonid **...**lk 55
Maalitud Porkuni algkooli, hilisema Porkuni Kurttummade Kooli juhataja Kuriksi juures paos olles, algkooli majas, ajavahemikus 1947 – 1949. Signeerimata.
Kuulub perekonnale

Kullerkupud **...**lk 55
See maal rippus Porkuni Kurttummade Kooli fuajee seinal. Pildistasin. Isa venna Ats Läti kaudu teadsin, et ta müüs mõned isa signeerimata maalid koolile, enda omadena. Seda kinnitas ka pr. Elsa Kuriks, kes isale maalimiseks erinevaid lilli tõi.
Kuulub Porkuni koolile

Autoportree 1 **...**lk 56
Maalitud Saksis ajavahemikus 1945 - 1947. Sain maali isa venna Edgar (Eduard) Läti käest. Signeerimata. *Kuulub perekonnale*

Hingede öö **...**lk 56
Maalitud 1940. aastal, on olnud näitusel ja tõenäoliselt seal hinnatud. Maali tagaküljel on hind 70 krooni. Maal saadud isa õelt ErikaTammemäelt.
K*uulub perekonnale*

Autoportree 2 **...**lk 57
Maalitud tõenäoliselt paos olles. Kuulus isa õele Erika Tammemäele. Signeerimata.
K*uulub perekonnale*

Ilo sõidab jõge mööda **...**lk 58
Maalitud paos olles. Kuulus isa vennale Edgar Lätile. Signeerimata.
K*uulub perekonnale*

Kalevipoeg kündmas **...**lk 58
Maalitud paos olles. Kuulus isa vennale Edgar Lätile. Signeerimata.
K*uulub perekonnale*

Imbi portree **...**lk 59
Maalitud 1942. aasta suvel, kingitud Saksi vanaemale sünnipäevaks. Maali sain peale vanaema surma. K*uulub perekonnale.*

Sonda vaade **...**lk 60
Maalitud 1943.aastal Sondas..
K*uulub perekonnale*

Rukkihakid põllul **...**lk 60
Maalitud 1943. aastal Sondas. Pildil olevat Korstna talu mäletan. Olin kaasas kui isa maalis. Maali sain isa vennanaiselt Ellen Lätilt.
K*uulub perekonnale*

Maastik järvega ...lk 61
Valmimisaega täpselt ei tea, arvatavasti saksa okupatsiooni päevil.

Kuulub sugulastele

Sirelid ja anemoonid ... lk 61
Maalimise aeg teadmata, tõenäoliselt kohe peale sõda Saksis. Maal on signeerimata, aga lõuendil. Anemoonid olid ema lemmiklilled. Maali sain isa vennalt Edgarilt.

K*uulub perekonnale*

Naine lapsega ...lk 62
Millal valmis, koos lapsega, sõja eest põgeneva naise pilt – ei tea. Sondast seda maali ei mäleta – arvatavasti maalitud peale sõda Saksis.

K*uulub perekonnale*

Neli Põhja-Ameerikas asuvat maali ... lk 63
Sellel lehel kujutatud maalid kuulusid isa sõbrale, Sonda apteekrile hr. Avastole, kes lahkus Eestist. Maalitud enne sõda. Fotod maalidest olid saadetud hr. Meinhard Laksile.

Kuuluvad hr. Avasto tütrele Hiljale ja asuvad USA-s.

Naine seenekorvi ja poisiga ...lk 64
Maalitud paos olles aastatel 1946 - 1948. Kingitud Elmar Karusele. Pildil tõenäoliselt Elmar Karuse naine poja Peetriga.

Kuulub E. Karuse järeltulijatele.

Rukkipõllul ... lk 65
On olnud 1933. aastal Narva Kunstiühingu 4. sügisnäitusel ja 1935. aastal Tallinna Kunstihoones KKSKV kunsti aastanäitusel. Kuulus ema õele Adele Topsile, siis tädipojale Ove Topsile, hiljem Tiiu Übile, kes maali annetas ERM-le. Kunagises ema kirjas õele on viide sellele maalile:

Armas Adele! 16. 12.1933

... Lui kirjutas, et Ta pildid on Narva näituselt tagasi, "Rukkilõikajad" on veel alles. Ütles, et annaks selle Teile meelsasti muidu, aga kui muidu ei taha, siis üle 10 krooni Ta Teie käest küll ei võta. ...

Kuulub Eesti Rahva Muuseumile

Orjakivi ...lk 66
Maalitud paosoleku alguses. Oli üks kolmest maalist, millised isa vend Edgar emale Saustisse tõi. Peale ema surma lubas onu kohe ühe neist mulle – valisin just selle.

K*uulub perekonnale*

Sonda majad ...lk 67
Maalitud saksa okupatsiooni aastatel

K*uulub perekonnale*

Saksi järv heinalistega ... lk 67
Maalitud enne sõda. Maali sain pildistada 2000. aasta mais. Oli Sonda kooli 80. juubeli puhul korraldatud näituse eksponaatide hulgas.

Maali praegune omanik ja asukoht teadmata

Uljaste järv 1943 ...lk 68
Maalitud saksa okupatsiooni ajal. Maali sain pildistada 2000. aasta mais Sonda kooli 80. juubeli puhul korraldatud näitusel.

Maali omanik ja asukoht teadmata

Uljaste järv ...lk 68
Maalitud saksa okupatsiooni aastatel. Maal on kingitud Sondas Korstna perele. Maali taga kiri: "Kartulinoppijatele".

Kuulub Korstna pere pärijatele

Saksi järv kurega ...lk 69
Maalitud varsti peale sõda Saksis. Oli üks Saustis olnud kolmest maalist, oli peale ema surma isa venna juures kes hiljem maali mulle andis

K*uulub perekonnale*

Sirelid vaasis ...lk 70
Maalitud paosoleku aastatel 1948 – 1949 Kuriksite juures. Signeerimata. Isa venna Ats Läti vahendusel müüdud Porkuni Kurttummade Kooli õpetajale Helmi Karbule. Sain maali pildistada selle praeguste omanike juures.

Kuulub H. Karbu pärijatele

Sonda kased ja katused ...lk 71
Maalitud Sondas vist vahetult enne sõja algust.

Kuulub sugulastele

Sonda katused ja korstnad ...lk 72
Maalitud tõenäoliselt saksa okupatsiooni aastatel. Asub Sonda vanas koolimajas olevas raamatukogus.

Kuulus Meinhard Laksile, jäi Sonda Raamatukogule

Tuliliiliad ...lk 73
Maalitud peale sõda Saksis, oli kolmas Saustis olnud maal, mis peale ema surma onu juurde jäi ja hiljem õele jäi.

K*uulub perekonnale*

Akvarellid

Ilo sõidab ...lk 75

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Lehm aasal ...lk 76

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Lehmad karjamaal ...lk 77

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Varakevadine maastik ...lk 77

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Heinale minek ...lk 78

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Maastik paadi ja külaga ...lk 78

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Maastik pilvede ja heinasaadudega ...lk 79

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Majad metsa taustal ...lk 80

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Mets noorte kuuskedega ...lk 81

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Pilvine heinamaa ojaga ...lk 82

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Poiss karjapasunaga ...lk 83

Leidsin 1955. a. Saksi pööningult. K*uulub perekonnale*

Raagus põõsas lumes ...lk 84

Valminud paosoleku ajal K*uulub perekonnale*

Saunalised ...lk 85

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Sinililled ...lk 86

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Talvine maastik aiaga ...lk 87

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Õun ja toomingamarjad taldrikul ...lk 88

Valminud paosoleku ajal. K*uulub perekonnale*

Varakevadised veed sillaga ...lk 88

Maalitud Kuriksite pool paos olles 1948 - 1949. Onu Atsi vahendusel müüdi pilt Porkuni Kurttummade Kooli õpetajale Helmi Karbule. *Kuulub H. Karbu pärijatele*

Vareste parv ...lk 89

Leidsin 1955. aastal Saksi pööningult. K*uulub perekonnale*

Pastellid

Ellen ...lk 91
Vennanaise pilt on valminud 1942. aastal Porkunit külastades.
Kuulub sugulastele

Kahru ...lk 92
Venna pilt on valminud 1942. aastal Porkunit külastades.
Kuulub sugulastele

Puukujud

Kalevipoeg mõõgaga ...lk 94

Valminud sõjaaastatel Sondas. *Kuulub sugulastele*

Naine korviga ...lk 95

Valminud peale sõda Saksis. K*uulub perekonnalee*

Naine sarvikut nuhtlemas ...lk 96

Valminud peale sõda paos olles. K*uulub perekonnale*

Naine siga söötmas ...lk 97

Valminud sõjaaastatel Sondas. *Kuulub sugulastele*

Teomees märsiga ...lk 98

Valminud 1943. aastal Sondas sünnipäevakingiks meie emale Hilda Lätile.

K*uulub perekonnale*

ÕLIMAALID

AJALEHED KORVIS

ANEMOONID VAASIS 1947 - 1949

KULLERKUPUD VAASIS 1947 - 1949

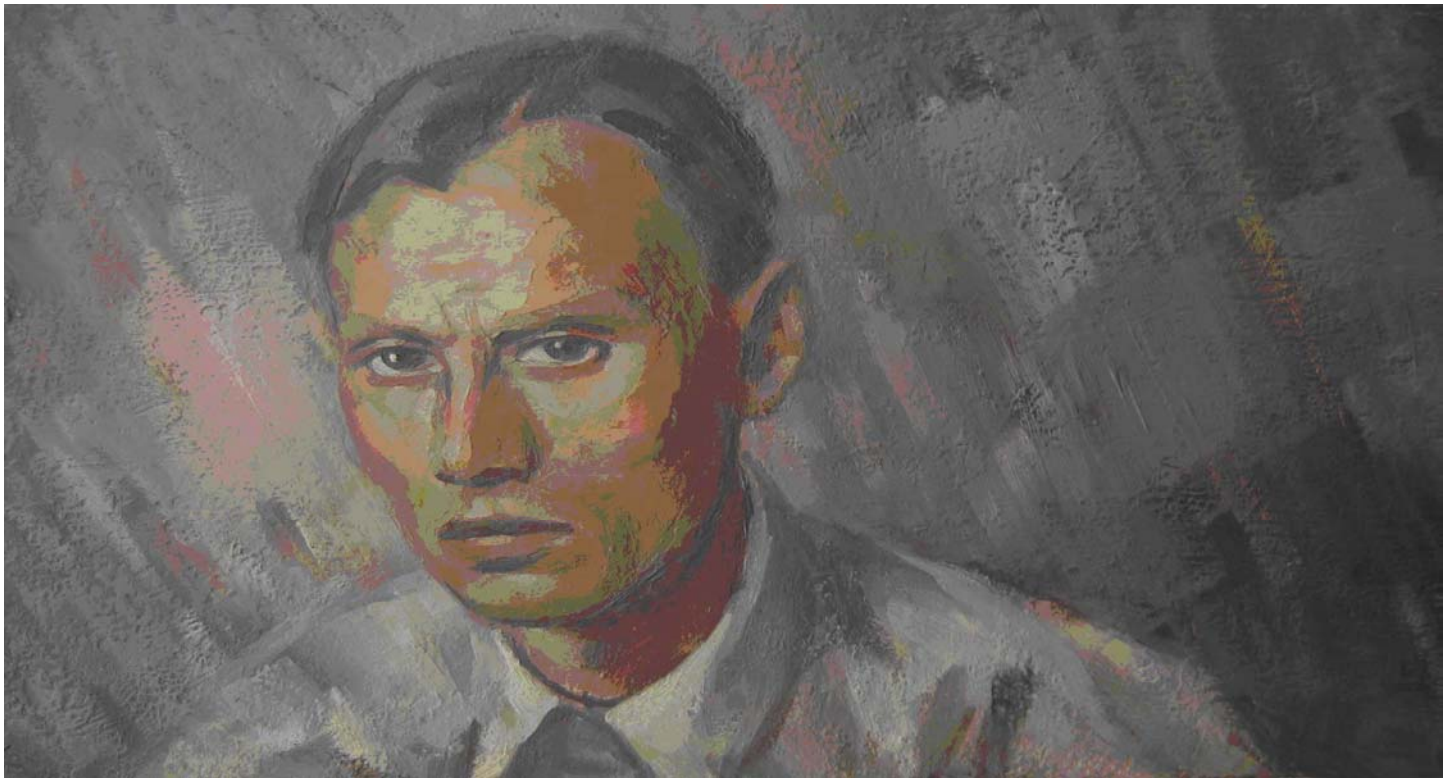

LUI LÄTT AUTOPORTREE
1945-1947

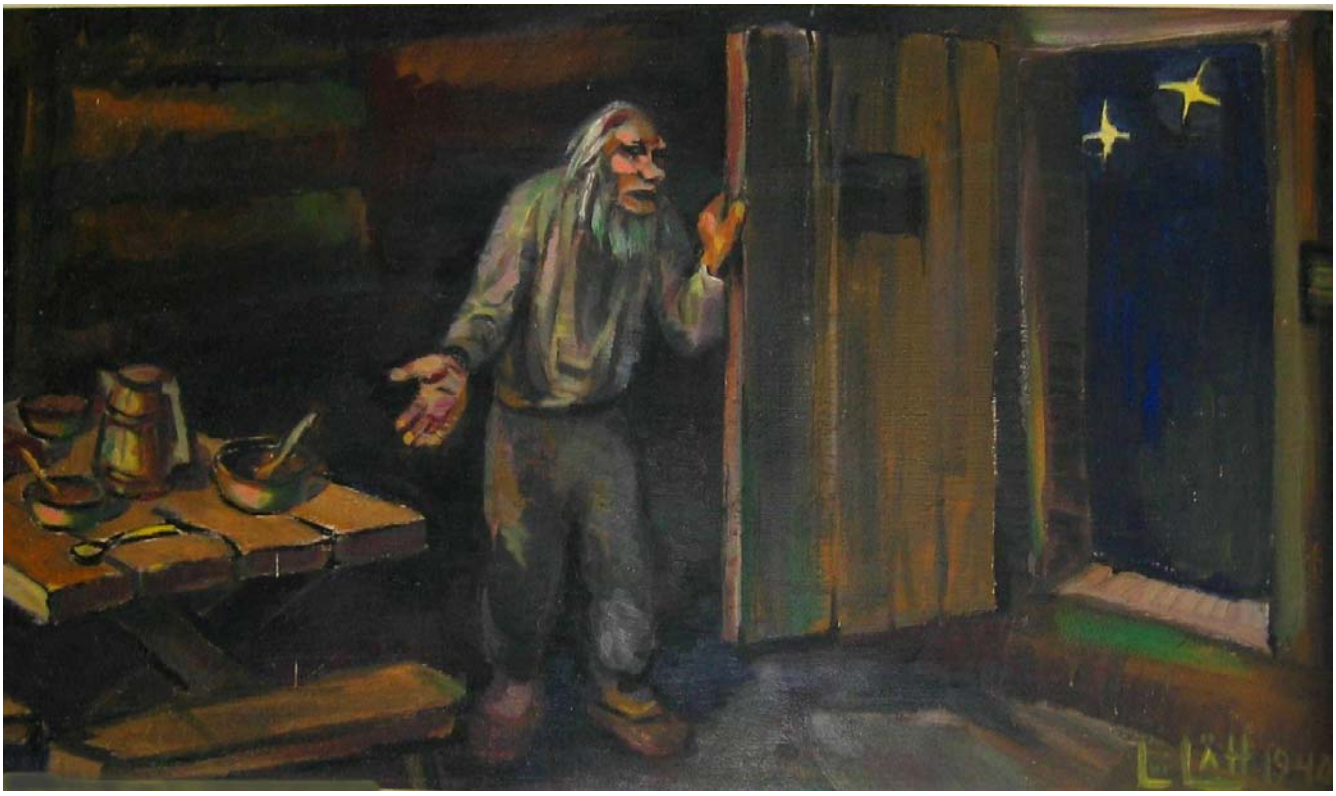

HINGEDE ÖÖ
1940

LUI LÄTT - AUTOPORTREE 2

ILO SÕIDAB ...

KALEVIPOEG KÜNDMAS

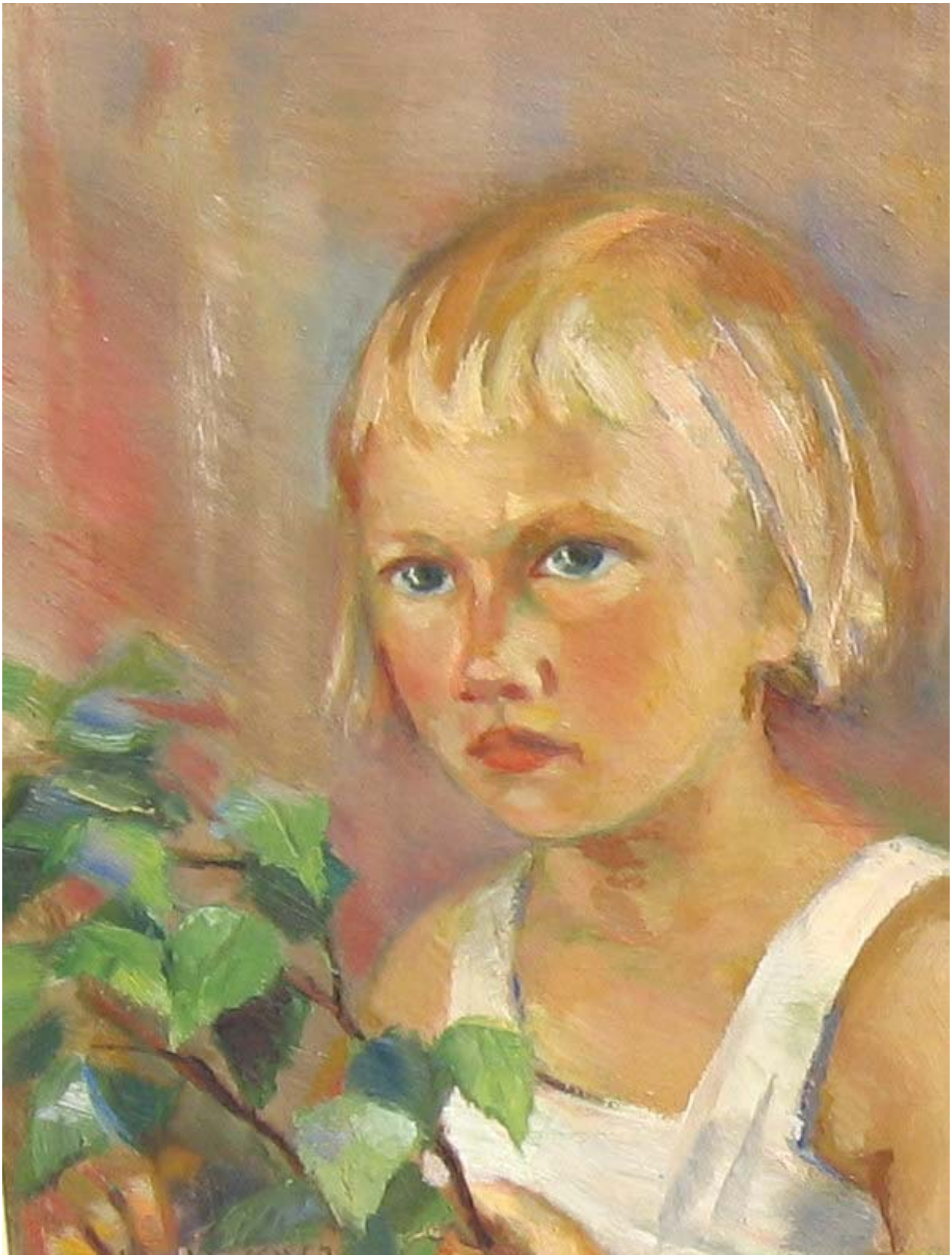

IMBI 1942

SONDA VAADE 1943

RUKKIHAKID PÕLLUL 1943

MAASTIK JÄRVEGA

ANEMOONID JA SIRELID KORVIS

SÕJA EEST PÕGENEV NAINE LAPSEGA

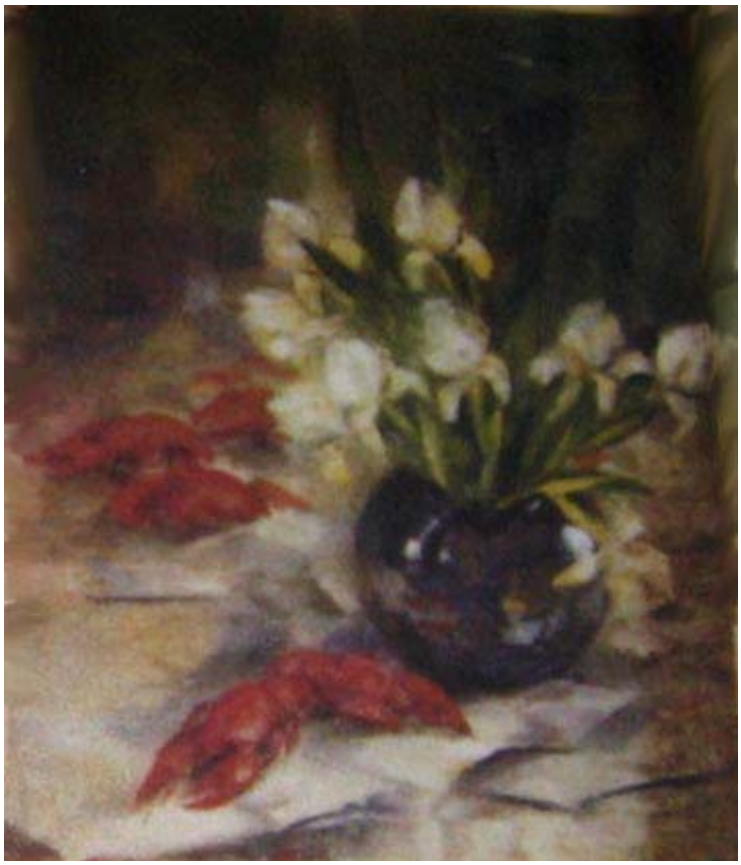

Need 4 õlimaali asuvad USA-s, endise Sonda apteekri hr Avasti tütre Hilja kodus. Fotod töödest olid saadetud hr. Meinhard Laksile

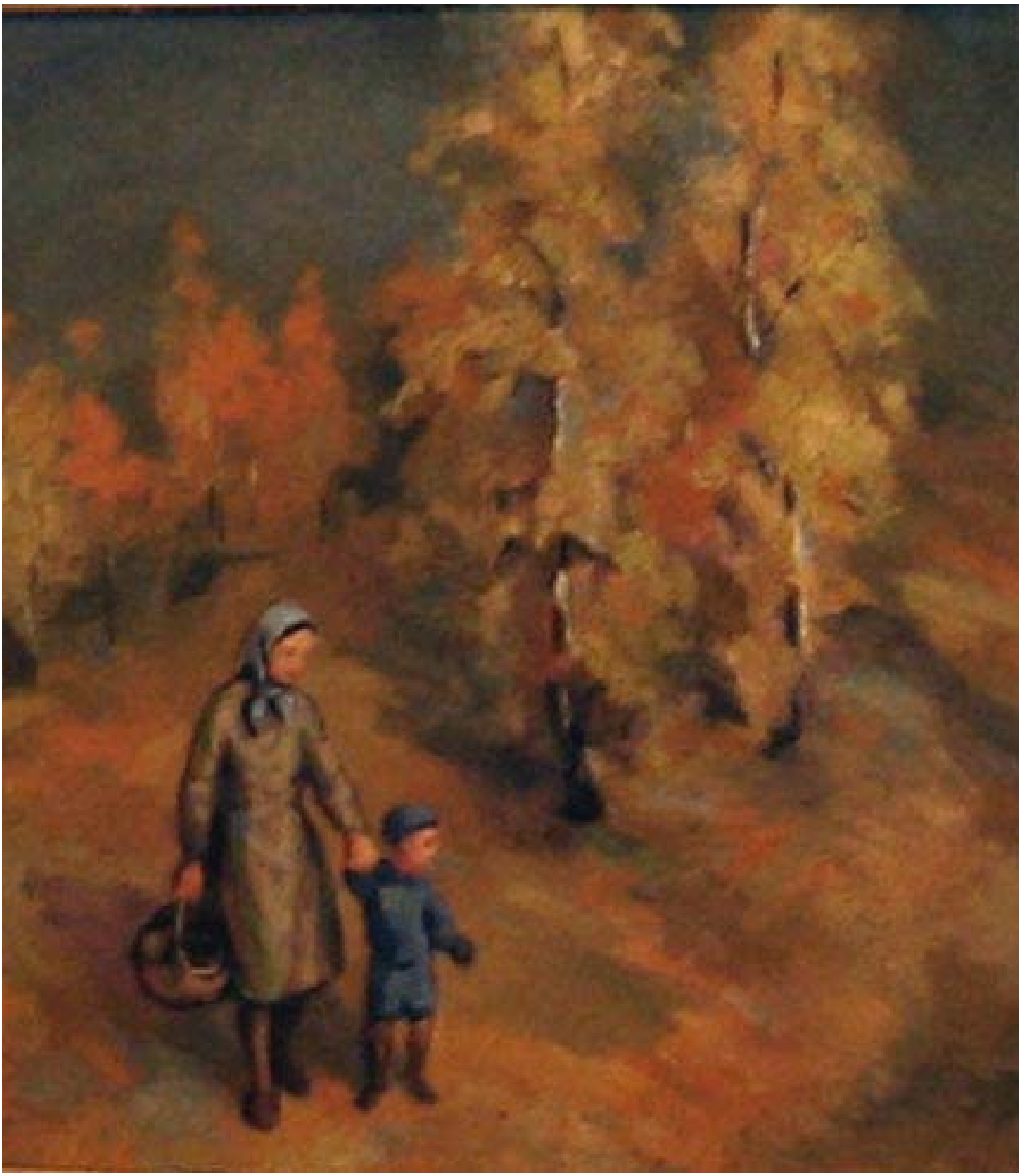

NAINE SEENEKORVI JA VÄIKESE POISIGA
1946 - 1948.

RUKKIPÕLLUL
1933

ORJAKIVI
1946 - 1947

SONDA MAJAD
1943

SAKSI JÄRV HEINALISTEGA

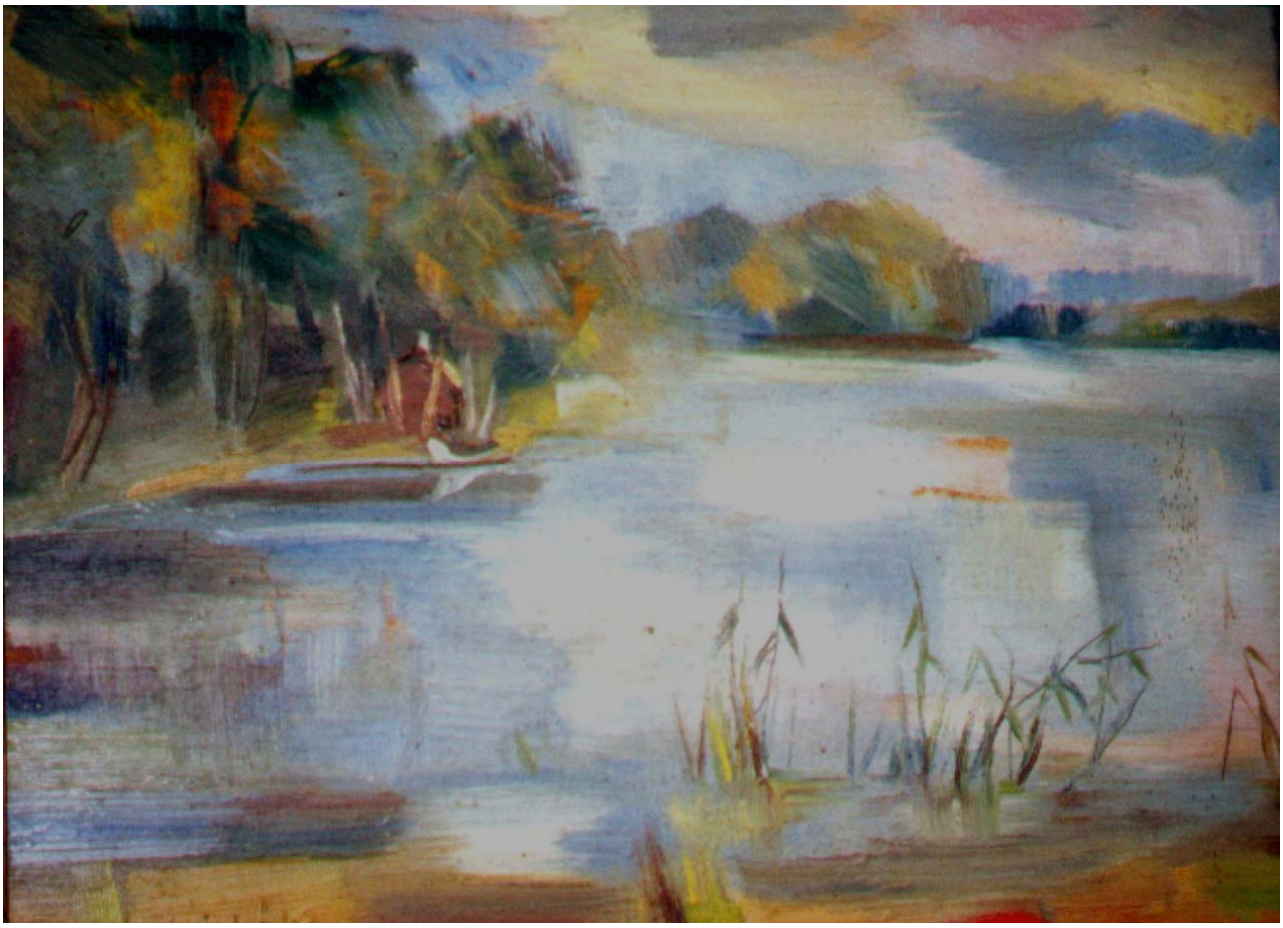

ULJASTE JÄRV
1943

ULJASTE JÄRV

SAKSI JÄRV KUREGA
1946 - 1947

SIRELID VAASIS
1948 – 1949

SONDA KASED JA KATUSED

SONDA KATUSED JA KORSTNAD

TULILIILIAD
1946 - 1947

AKVARELLID

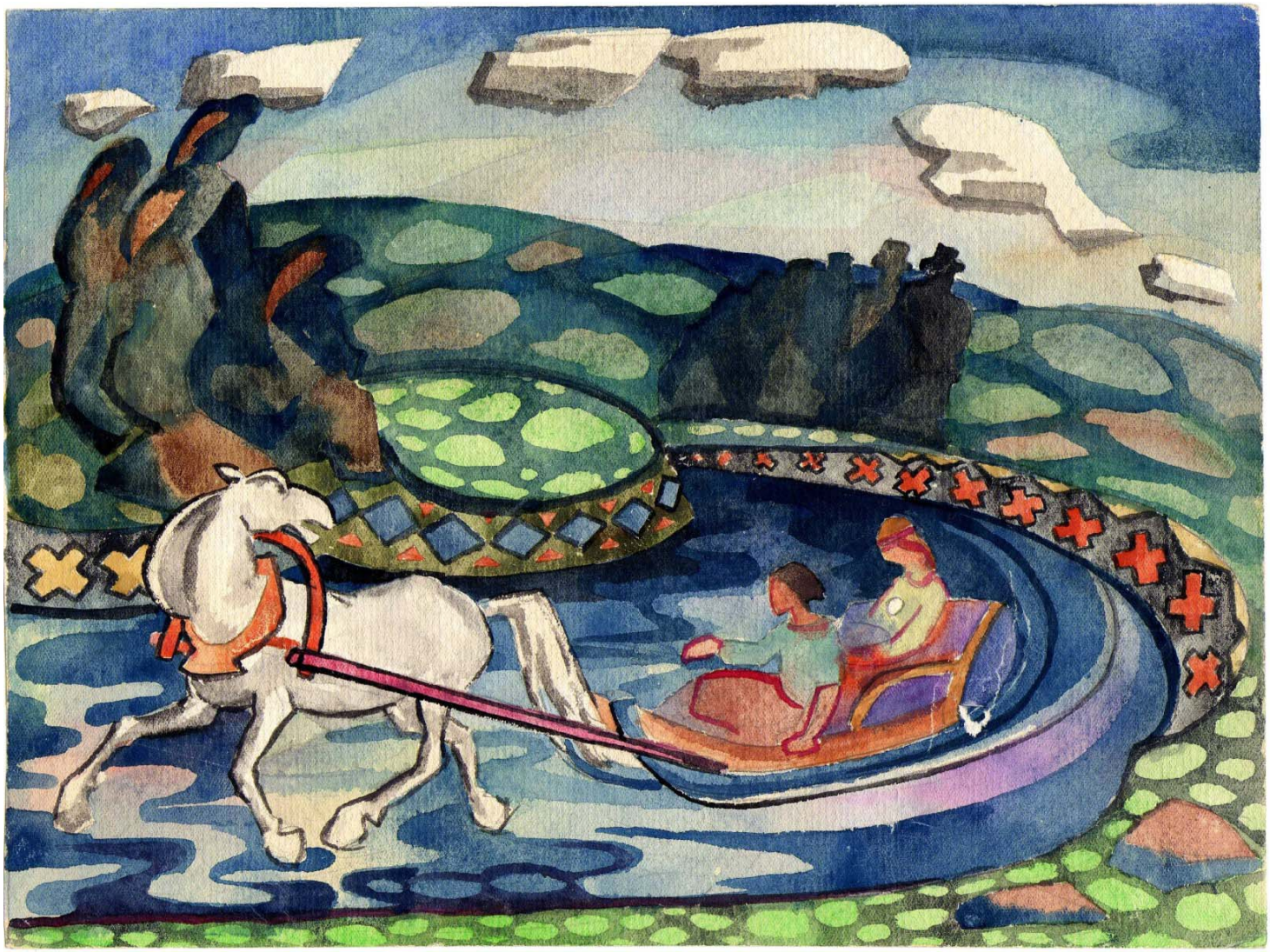

ILO SÕIDAB ...

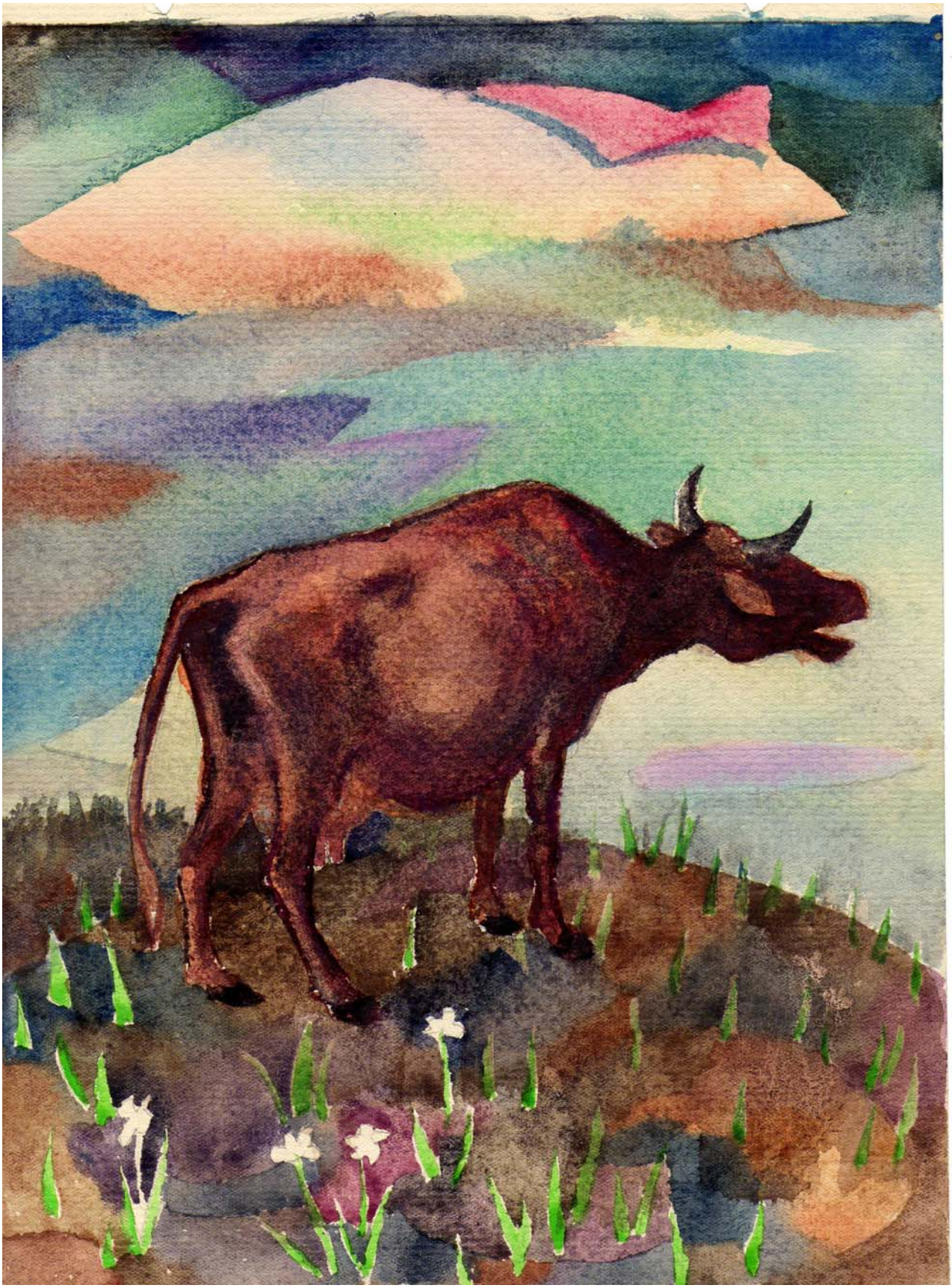

LEHM AASAL

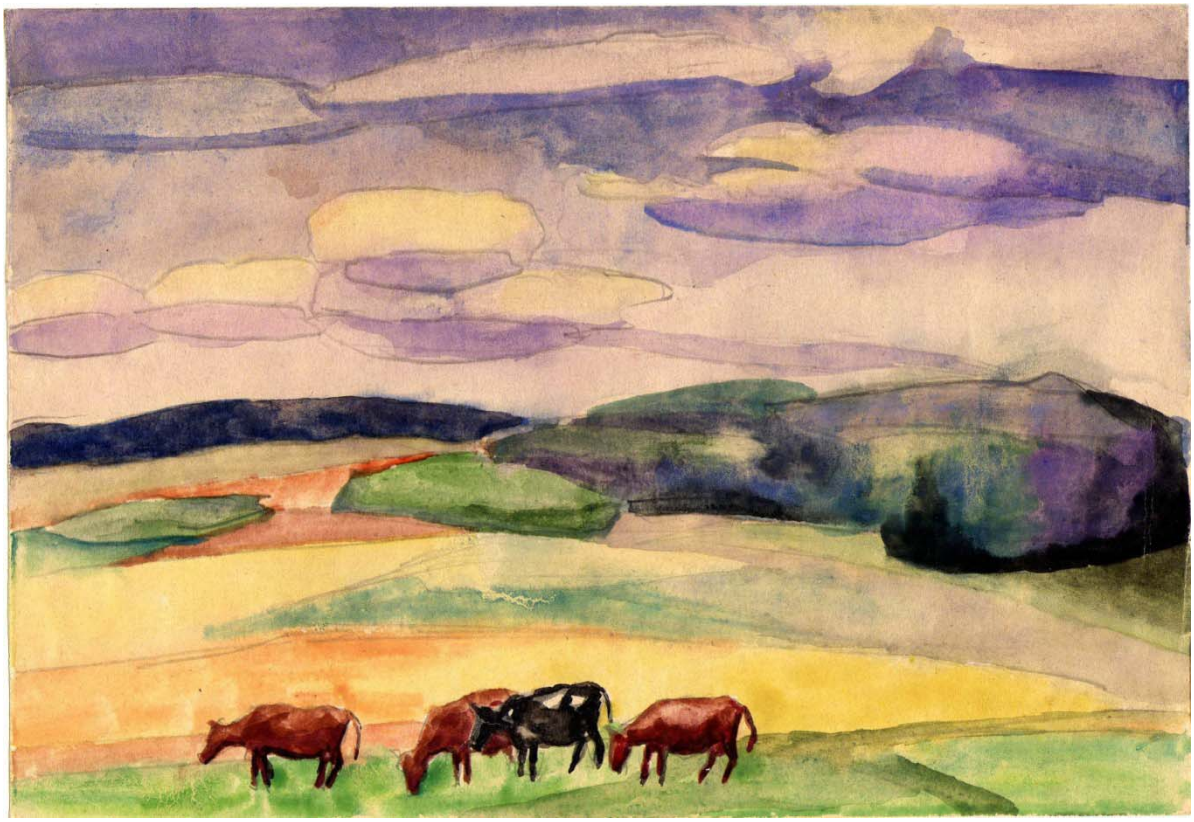

LEHMAD KARJAMAAL

VARAKEVADINE MAASTIK

MAASTIK PAADI JA SILMAPIIRIL OLEVA KÜLAGA

HEINALE MINEK

MAASTIK PILVEDE JA HEINASAADUDEGA

MAJAD METSA TAUSTAL

METS NOORTE KUUSKEDEGA

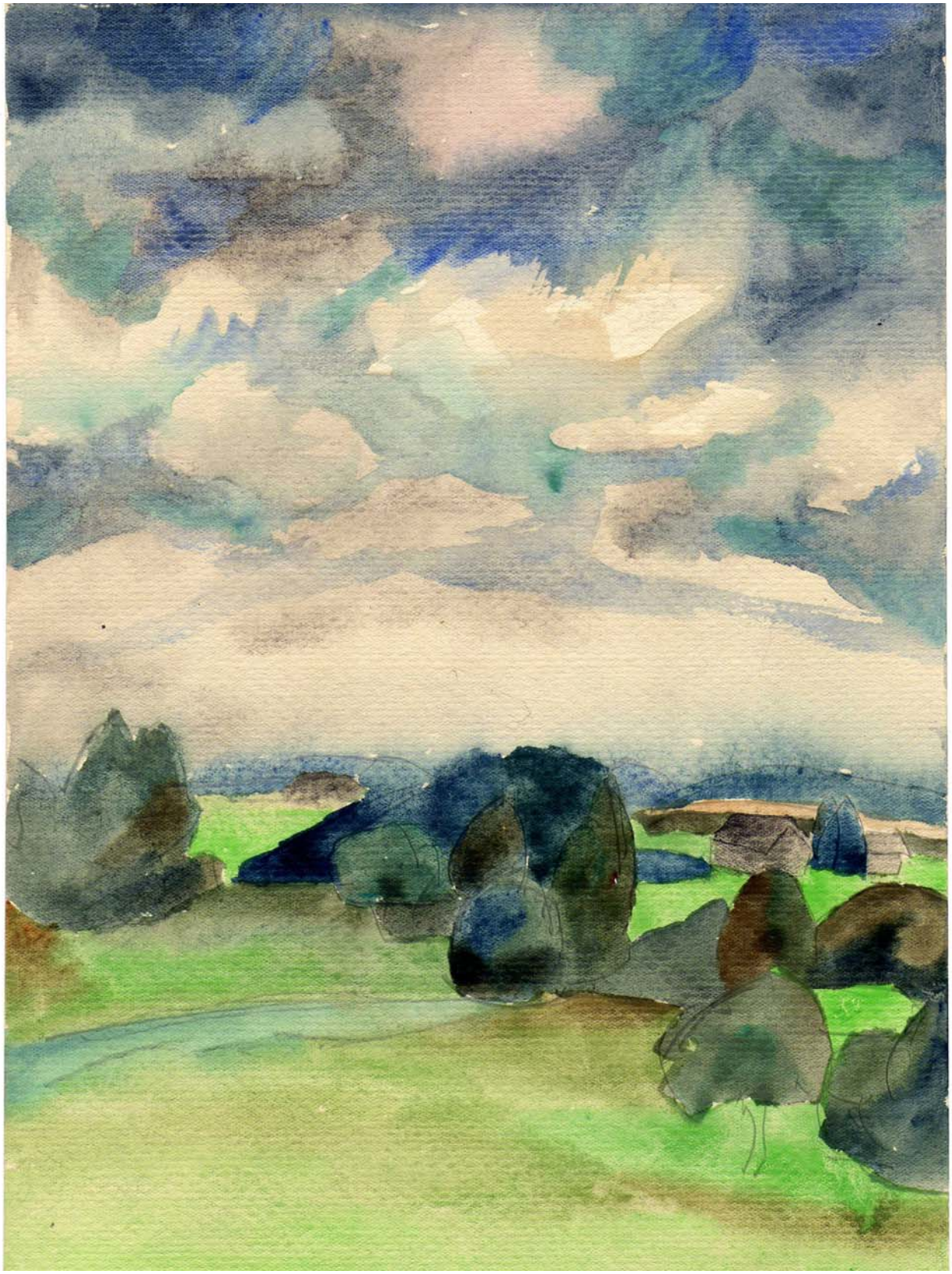

PILVINE HEINAMAA OJAGA

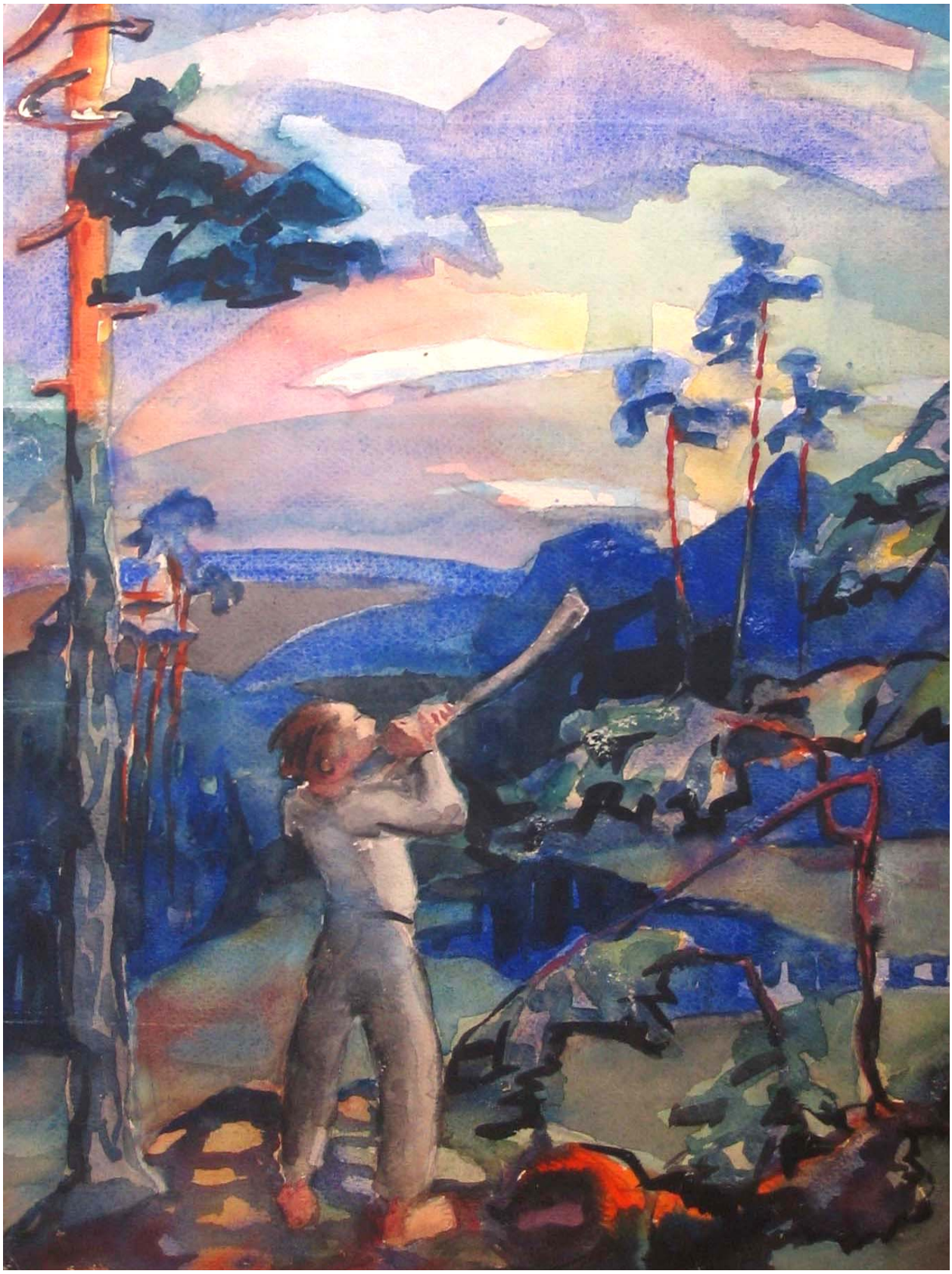

POISS KARJAPASUNAGA

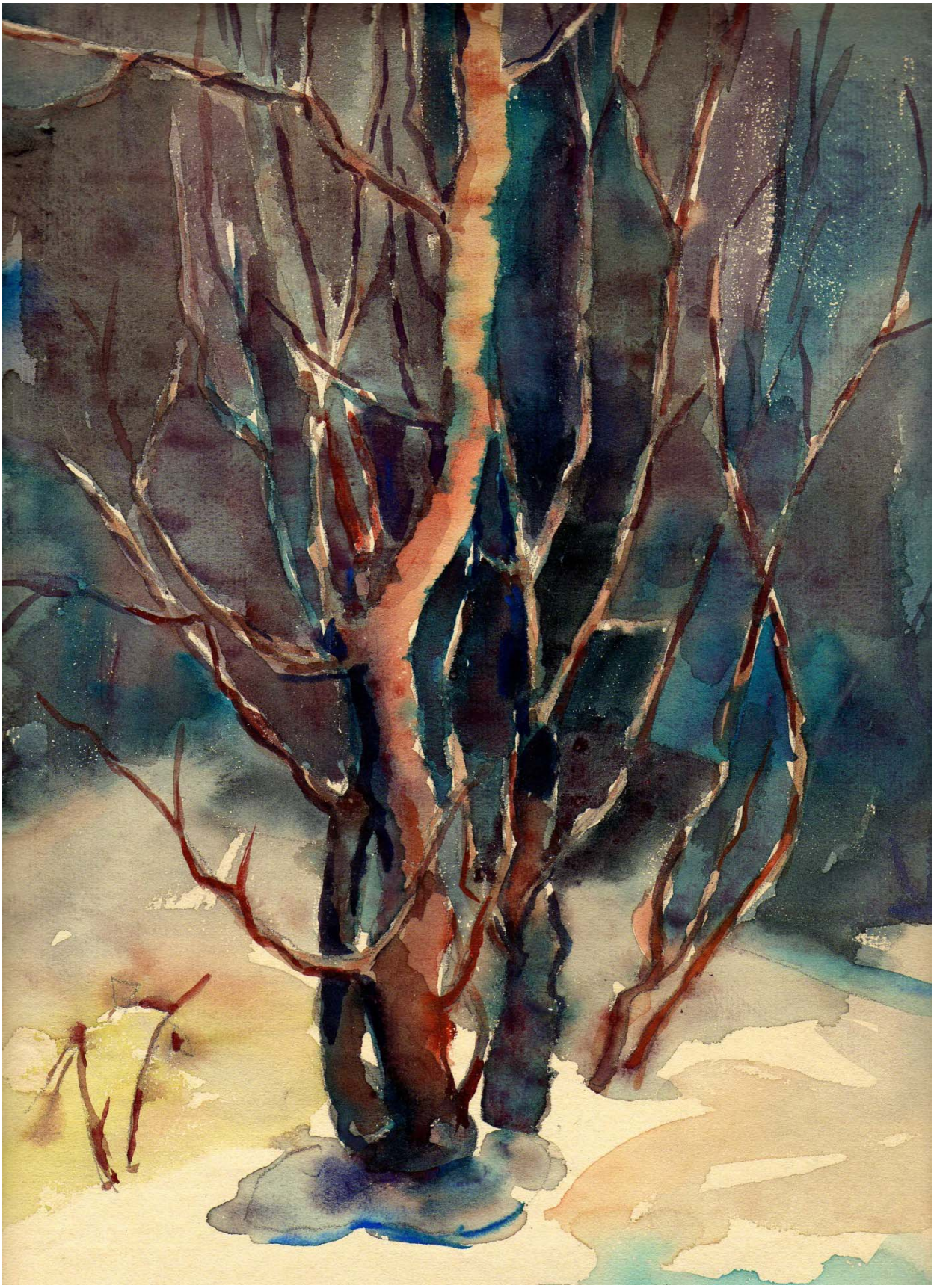

RAAGUS PÕÕSAS LUMES

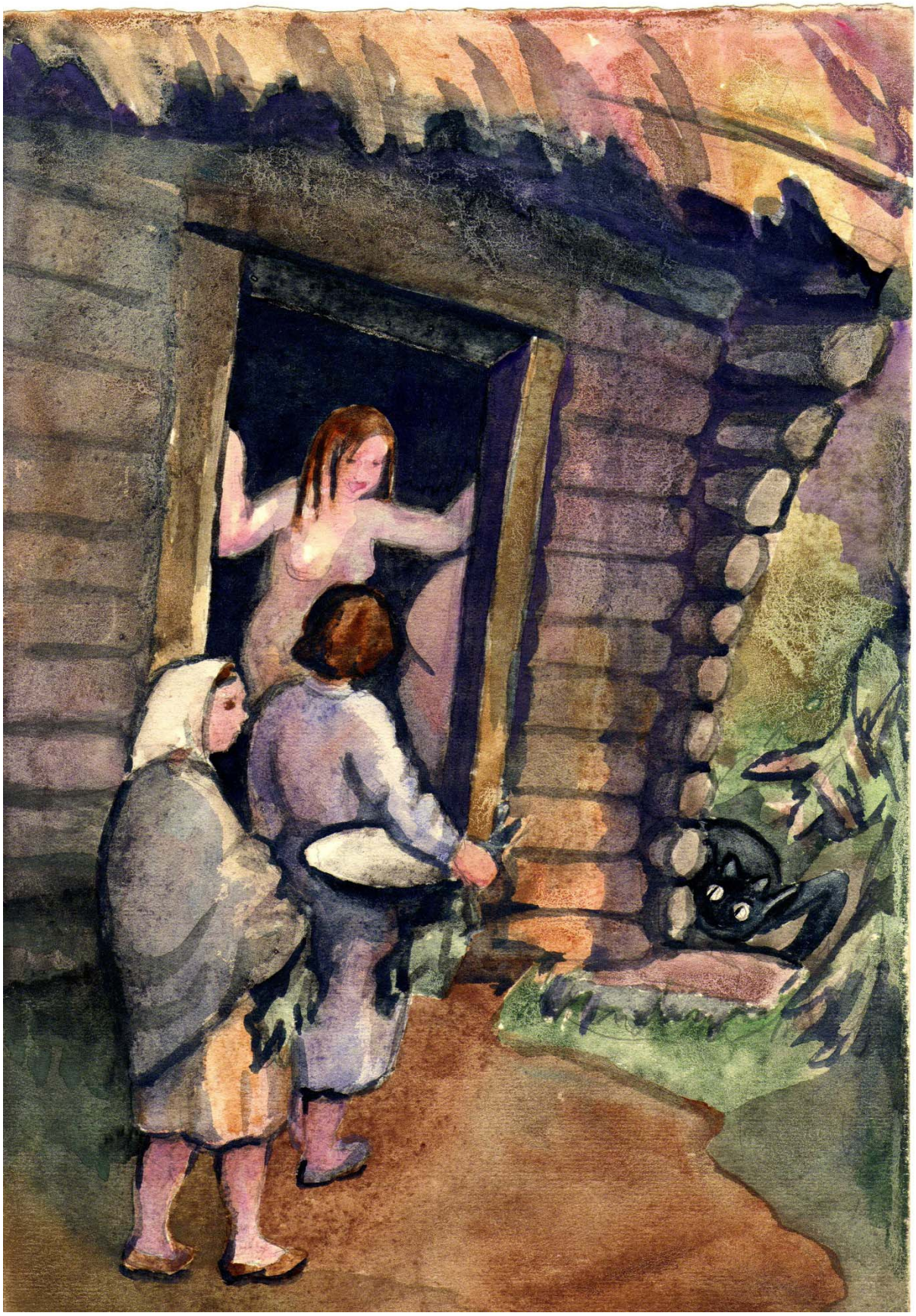

SAUNALISED

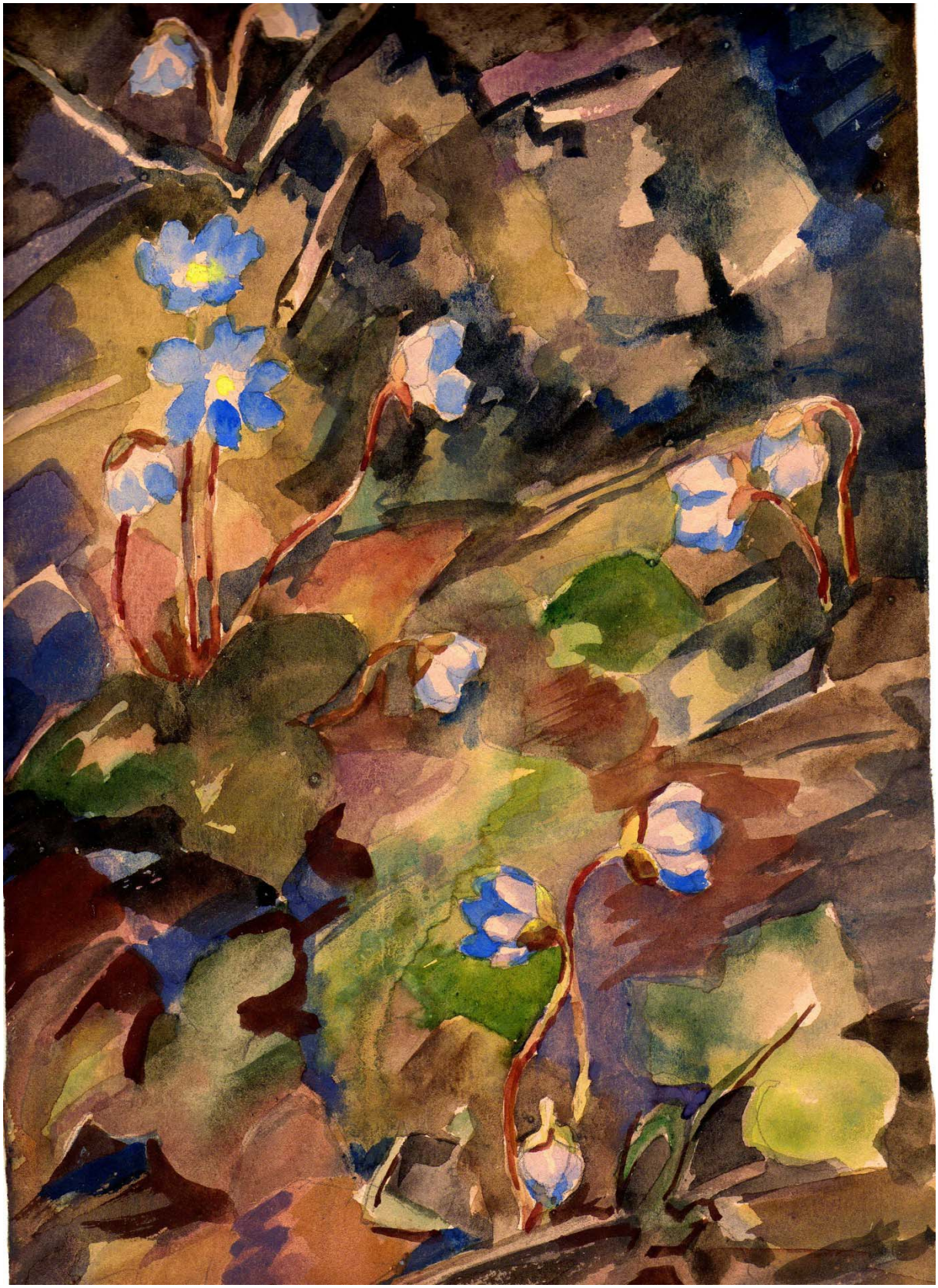

SINILILLED

TALVINE MAASTIK AIAGA

ÕUN JA TOOMINGAMARJAD TALDRIKUL

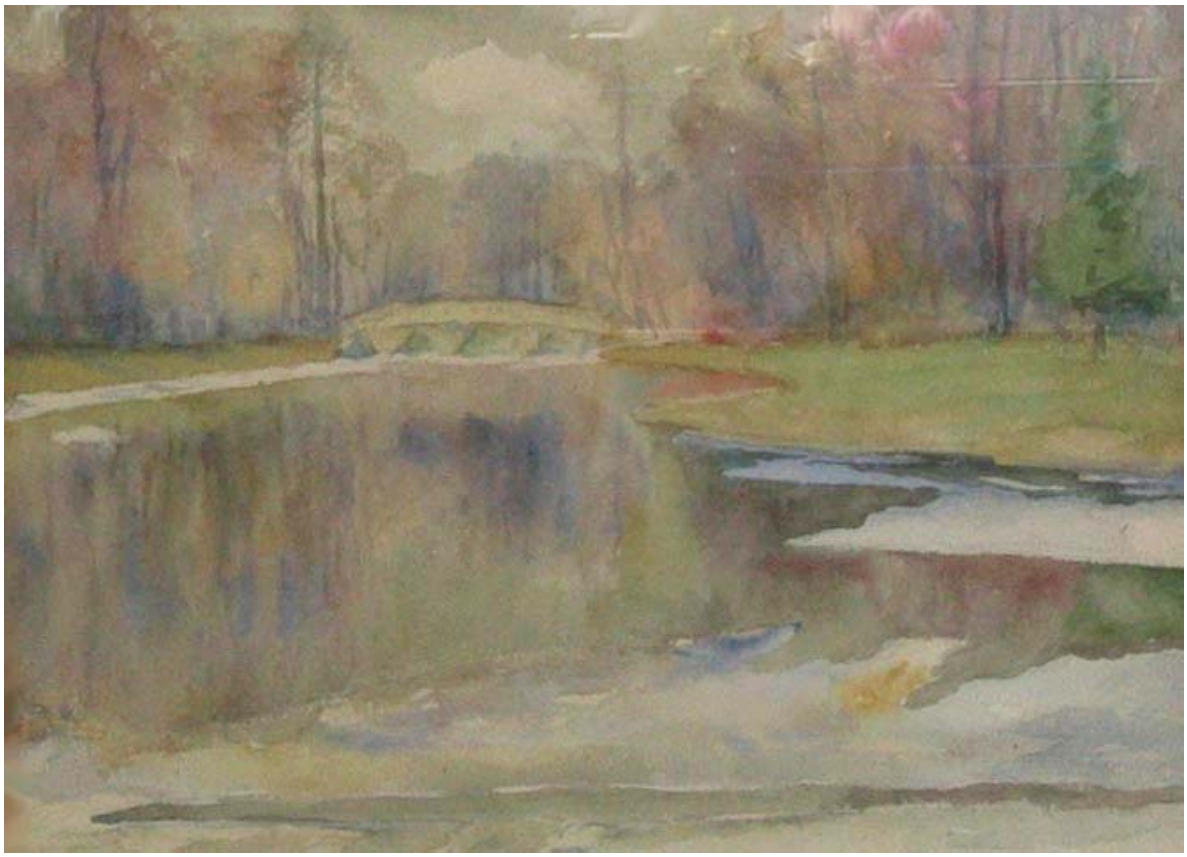

VARAKEVADISED VEED SILLAGA
1948 – 1949

VARESTE PARV

PASTELLID

ELLEN
1942

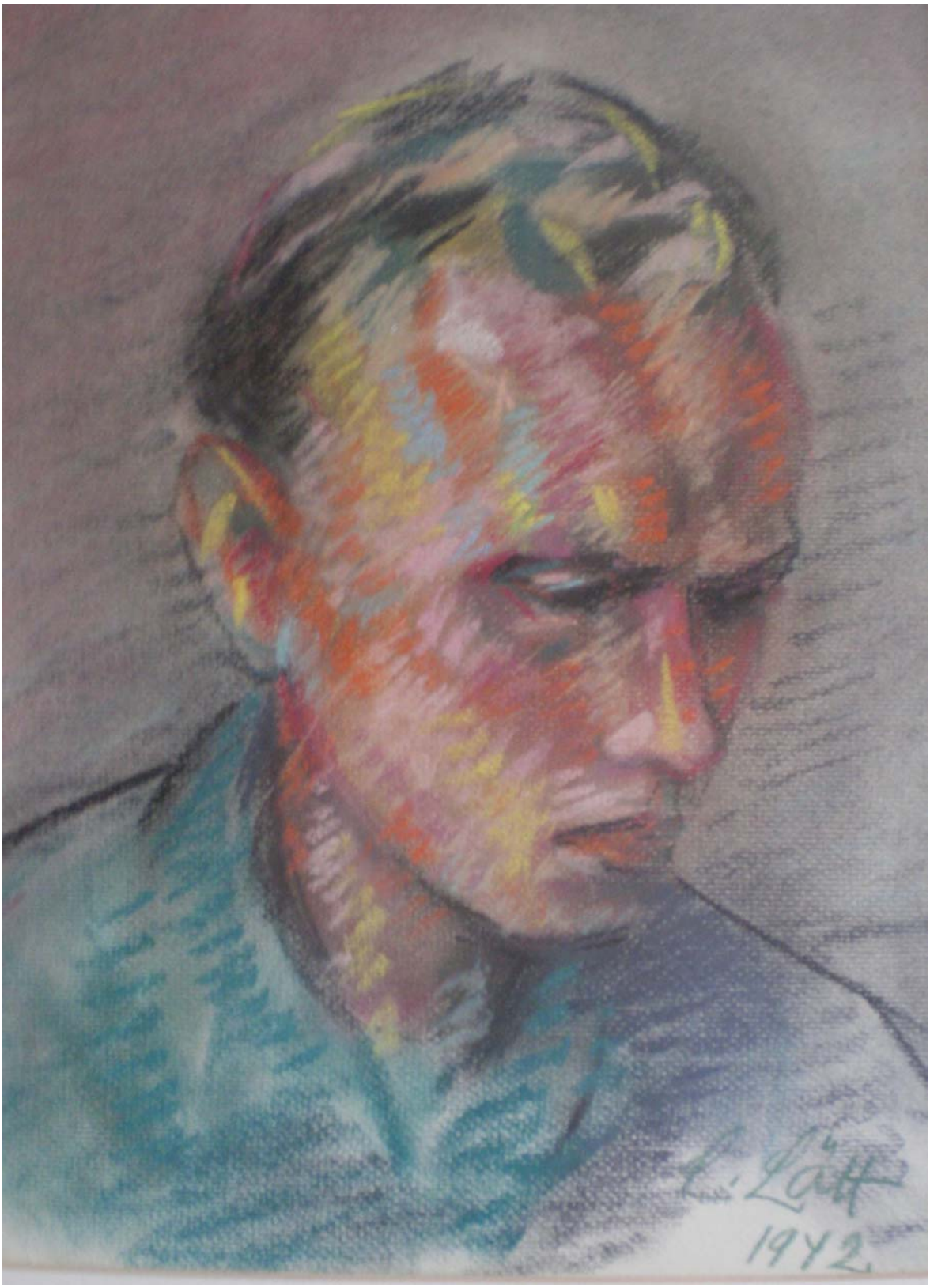

KAHRU
1942

PUUKUJUD

KALEVIPOEG MÕÕGAGA
1942 - 1943

NAINE KORVIGA

RELJEEF: „ NAINE VIHAGA SARVIKUT NUHTLEMAS"
1946 - 1949

NAINE SIGA SÖÖTMAS

TEOMEES MÄRSIGA
1943

KARIKATUURID

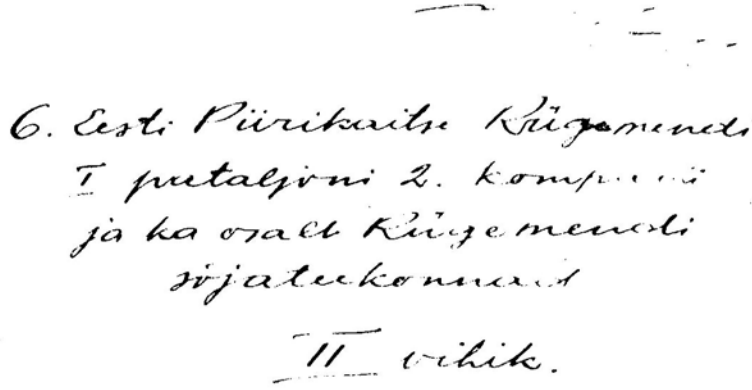
6. Eesti Piirikaitse Rügemendi
I pataljoni 2. kompa[illegible]
ja ka osalt Rügemendi
sõjateekonnast
II vihik.

Ei löppenud kaugeltki see paberi jaht. Missuguste võtete ning hullude nüketega mister Tsaarlston sai kätte sületäie ehtsat aleksandriapaberit, on lema saladus. Igatahes vanal heal Pätsugi ajal polnud sellega väga laintada. Nüüd oli see üllatus, mis pani tehtud klade ümberehituse jälle käima. „No oli see vast üits jaht!"

Käis naeratava näoga kindral.

See asi algas sedamoodi, et teiste kompanii de arvel täiendatud neljas kompanii seisis 20.06.44 palava päikese käes rivis koos oma vooriga. Mis nad seal votasid, ei teadnud neist keegi.

Rügemendi Ihvitseriot olid eraldi rivis ja nemad juba teadsid, et tuleb kindral ise.

Lõpuks ta tuli oma 53 aasta peale vaatamata noor ja naeratav ning ütles:

„Tervis!"

Peale selle tegi naeratades märkuse, et vastutervitus polevat olnud küllaalt jõukõllane.

Algas ülipõhjalik kindralapell. Ei vaadatud üle ega katsutud näpuga meeste hambaid ja ei küsitud, palju kellelgi on liignaisi. Pärisnaise ning laste arvu kohta küsiti täpseid andmeid. Eriti huvitas kindralit „hauptveltveebel" ja ta selgitas põhjalikult selle kohustustekoorma.

Autost veel üks viisakas naeratus ja ärasõit. Läbi oli see tülikas number.

21.06.44 oli öine
rännak mööda Riia
maanteed. Midagi eri-
list sellel sõjatukon-
nal ei juhtunud. Peidi
õlut said ter äärest
talust veed, kes asjasse
olid pühendatud. Rühm-
maülem leitnant sai ühelt
leeritüdrukult valge sire-
li õie. See oli sõjasaak
ja kõik.

Ahoi, ahoi eesti neiu –
ahoi, ahoi! . . . . .

Seesugune pilt oli Söögiturul
21.06.44 lõuna paiga. Missugune
kompanii nii marssis, pole veel
selgunud.

24.06.44 algas kohe
esimesel tunnil sellega,
et söttasöit.
See mees oli peale kuiu
aga selle eest seespidisele
tugevasti riisutatud.
See mees tuli parajasti
jaanitulelt ja tema n.n.
„soldatinahk" oli läbi märg,
nii et tilkus.
Telefonid hungasid,
Rahvas oli pidudel laialt.
Asi hakkas siiski käima
kiirugi.
Kullerid kihutasid läbi vihma,
ordonantsid otsisid kompiille taga.

Rügüll ilmus jala
ja märjalt. Esimene
küsimus oli, et kus
tema auto. Auto jälle
otsis rügülli taga.
Leitnant märjas
soldatinahas raporteeris, et alarm ja nii. —
Et ta ise korrohvina
jaanitulelt juhuslikult
õigel ajal tagasi jõudis,
seda ta ei ütelnud.

Sõjasaladusi hoiti erilise hoolega.

Tema ilmus kohale mingi läbipaistvas sinakas kiles daamiga. Rügemendi donžuanidel polnud aga naiste vastu huvi ja rabelesid edasi telefoni kallal. Daam vaatas niisama pealt ja kuulas värskemaid nudisi.

24.06.44. Jaanipäev.

Hommikul vara läks teine pataljon autodel teele sinna poole, kus pärgu peal pidu ja kuradil on hea meel. ~~[illegible]~~

24./25. 06. 44. ööl toimus Tartus I patalja i
peatelaadimine normaalsetes tingimustes: vihma
sadas tugevasti, pori jatkus, võrdlemisi jahe,
pimedavõitu ka ja vaguneid ei jatkunud. Kisa
ja kära ning lakkutäis mehi oli kohe küll.

2. kompanii kraamivagunis pakkide ja kastide
hulgas leidus veel seesugune poolelutu asi. See oli
viina uppunud kukk. Lõpuks ta süski ärkas ellu
ja nõudis juua

Üldiselt oli
värsketel sõja-
sõitjatel süs-
ki pulma-
tuju. Kust
viina han-
giti, ei ole
autoril teada. Puskarit enam
ei tohi ju
juua, sest
see on terni-
sele kahju-
lik.

25.06.44 toimus Orava jaamas mahalaadimine ja et tiblad ei teeks lüga, siis oli sellekstri varutud. Kuulipildujad olid püsti. Ei tulnud miskit.

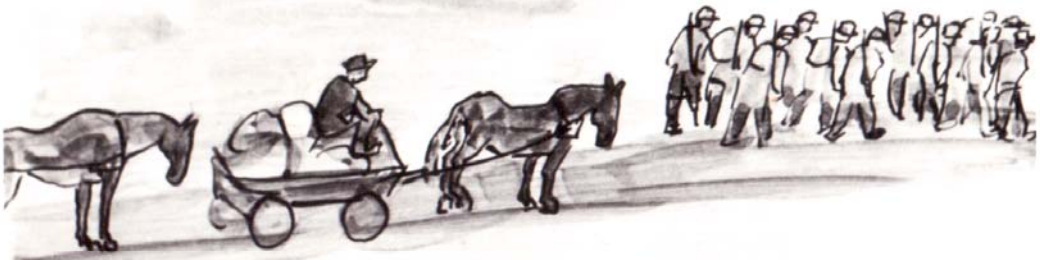

Edasimarss Kulje-Lisje külade vahele positsiooni toimus voori veovõimete tõttu umbes nii, et üks vene verst ja seitse tundi. Lõpuks jõuti süski Värskasse.

Teel Tartust Orava jaama joodi ühe loomatohtri eestvõttel nahka Rügülli esindusvünad. Tegu toimus „kollektüvse otsuse põhjal" nagu Rügüll kirjutas oma kk nr. 35. 30.06.44 §1. Samas on märgitud, et lojuslevaevaja paugutas veel püstolit. Kogu vüna kvantum oli: 2,5 pudelit konjakit.
2 —"— likööri
2 —"— veini
2 —"— valget vüna.

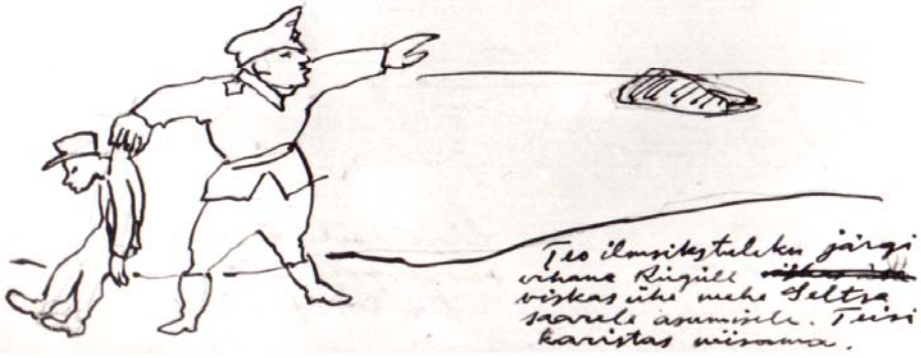

Teo ilmsikstuleku järgi vihane Rügüll ~~[illegible]~~ viskas ühe mehe Seltsa saarele asumisele. Teisi karistas niisama.

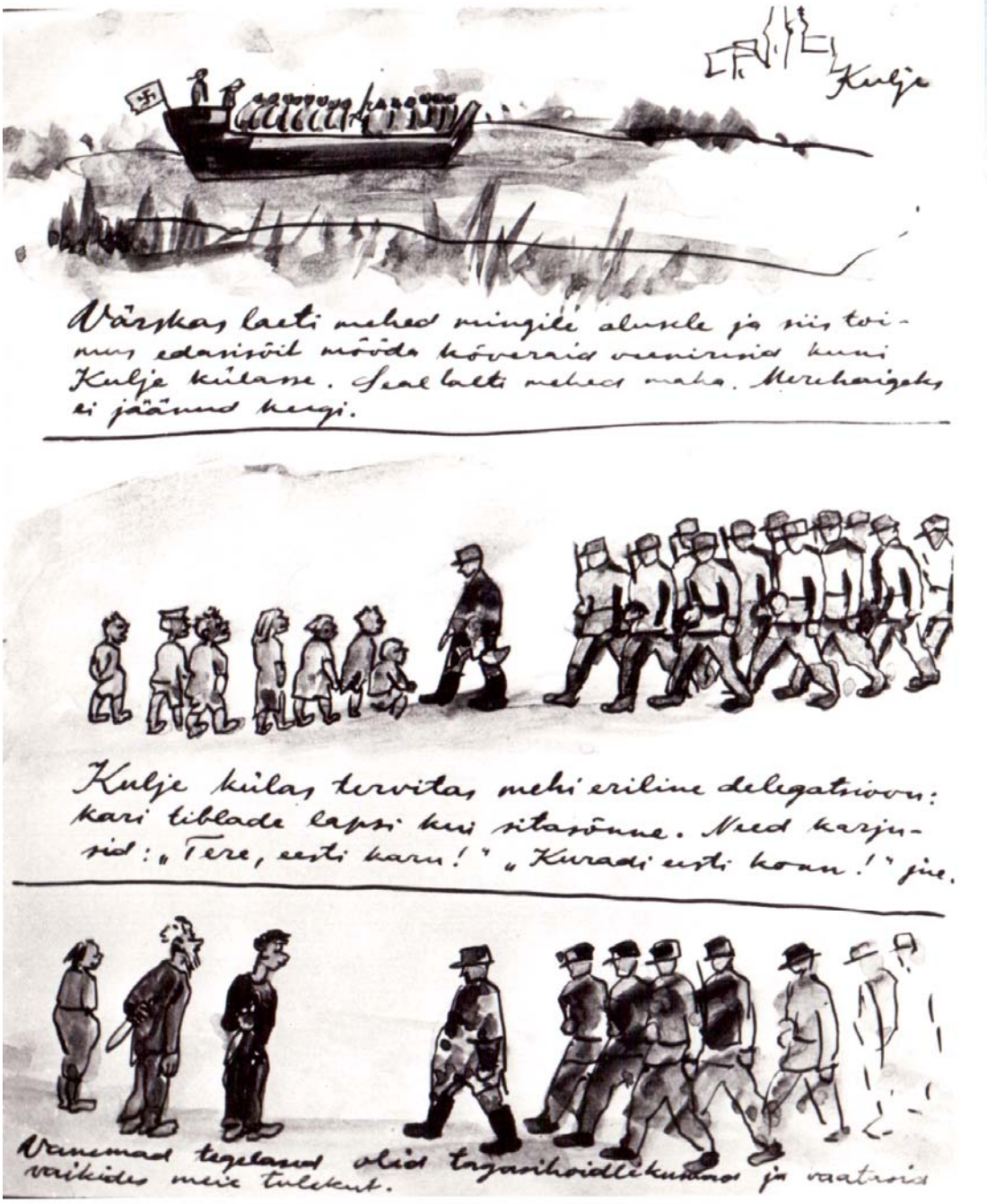
Kulje
Värskas laeti mehed mingile aluskle ja siis toimus edasisõit mööda kõveraid veenirusid kuni Kulje külasse. Seal laeti mehed maha. Merehaigeks ei jäänud keegi.
Kulje külas tervitas mehi eriline delegatsioon: kari tiblade lapsi kui sitasõnne. Need karjusid: „Tere, eesti karu!" „Kuradi eesti konn!" jne.
Vanemad tegelased olid tagasihoidlikumad ja vaatasid vaikides meie tulekut.

2. kompanii kantselei ümber jalutab must kass nagu mõrü healäbisaamise sümbol. Muidugi on lapsi ka paljus samas, aga see suuremal ei loe.

Healäbisaamise sümbol kohalike elanike ja sõdurite vahel. Ta luusib sul ilmast-ilma ümber maja, jookseb sul üle tee, kui sõidad kuhugi rattal, kui hommikul ärkad, näed teda esimesena ja kui põrutad kell 2200 rahva tubadesse magama, siis tuleb ta sulle viie minuti pärast vastu. Kas ta hüri ka püüab, on senini kindlaks tegemata.

Mõista, mõista, mis loom see on? — Seda looma vist ei olegi ja kui on, siis on see „tsuhpade" jumal vist. Meie külas igatahes niisugust elajat ei peta.

Ainsad, kellel on eesti poiste vastu sõbralikke tundmusi, on marusjad, katjad ja nadendad, sest nende ihu vajab seda ja Ivan, Volodja ning Petra on sõdimas bolševike poolel. Vanast Grigorist pole enam asja — ausõna, eile proovis, võttis lükvat ja katsus veel, aga ei tulnud sellest miskit. Ja neil ~~enamvähem~~ ükstaskõik kellega nad je----d. Meie poisid süski enamvähem esiotsa võõrastavad. Tartu daamide järgi nagu lüalt järsku

27.06.44 käis õhtupoolikul teise kompanii esindus kolmandal keilas. Kirjutati ühine kiri Prl-Doktorile Tartu Bakteriologia Instituuti. See erines veidi Kasakate kirjast Türgi sultanile. Kirjutamise viis ei erinenud, s.o. tehti purjuspäi ja kollektiivselt.

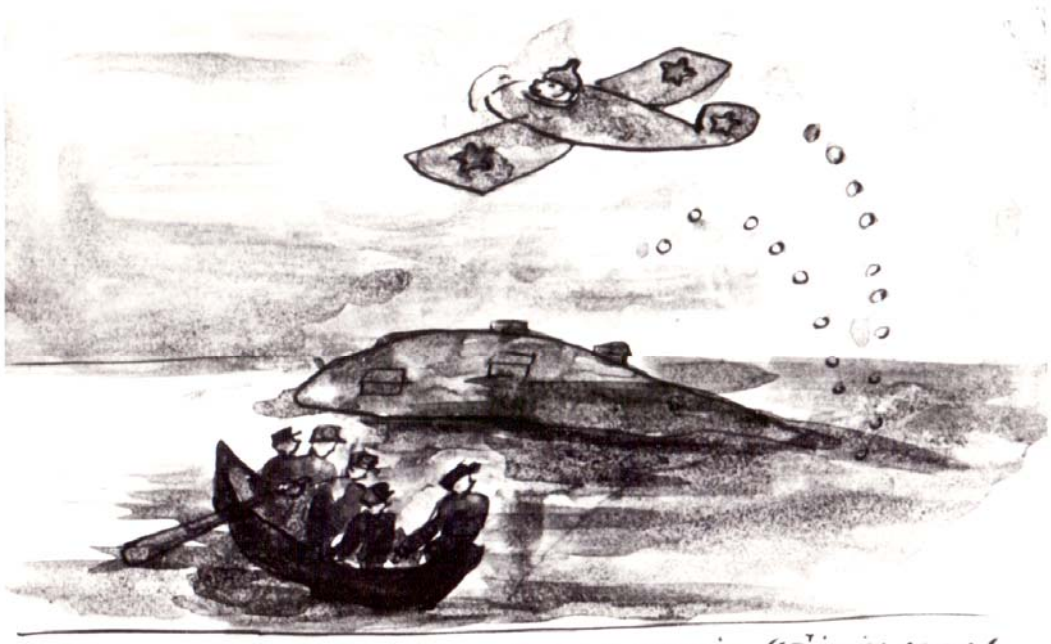

27.06.44. 2. kompanii sangarid käisid saart vallutamas. Tibla lennuk „jõua-jõuatas" parajasti samast lähedusest üle. Oli harta, märkab ja teretab. Paadi põhja ei pugenud süski kuigi. Tibla lendas rahulikult edasi. Flak kusagill tegi talle veidi röömupauke järgi.

28.06.44 oli pataljoni staabis oli kõrgem sõjanõukogu koos. Arutati kindlustuste ehitamist ja muid tõsiseid asju. Mis seal räägiti jäi igaveseks saladuseks seitsme pitseri ja luku taha. Vuut bensiini otsustati ka hankida salajaste paberite põletamiseks.

01.07.44 olid
juba esimesed
„sihvilistid"
kaevamisetööl.
Need olid oma
tööriistadega
ja nende käes
labidas katki
ei läinud.
Sõdurid lasti kell 11.15
töölt vabaks, sest pidi
tulema „Endla" teater
neid külastama.
Tuletõrje pritsimaja
juures oli midagi kirevat täänu taolist.

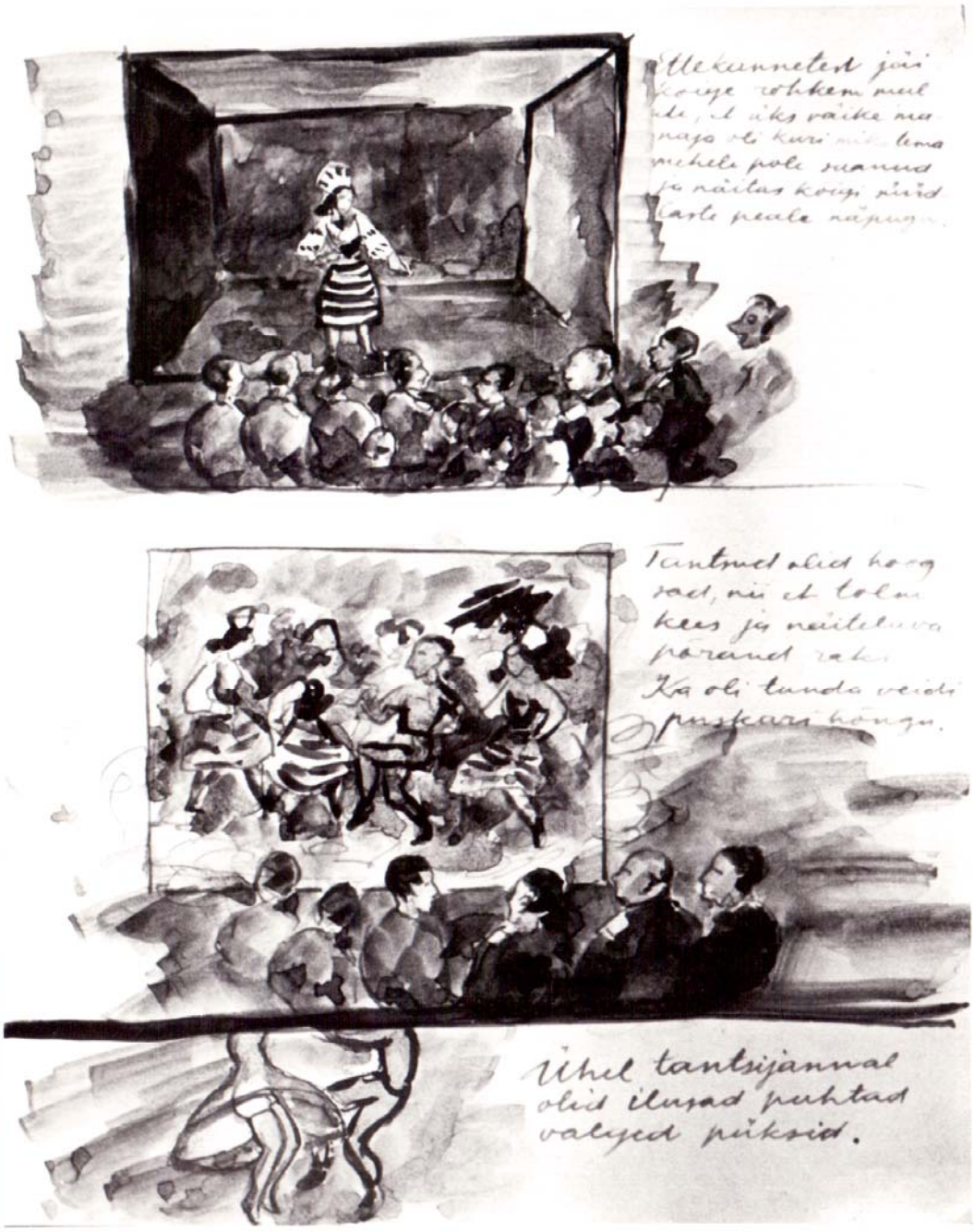
Ettekunnetest jäi
koige rohkem mul
ute, et üks väike ma
naja oli kuri mik tema
mehele pole saanud
ja näitas kõigi sürd
laste peale näpugu.
Tantsud olid hoog
sad, nii et tolm
kees ja näiteluva
põrand raks.
Ka oli tunda veidi
puskari hõngu.
Ühel tantsijannal
olid ilusad puhtad
valged püksid.

Suur rännak ja raske sõttasõit.

06.07.44. Oli terve päeva segane olukord ning ootamine. Mehed päevitasid ja kulletasid niisama. Keegi ei teadnud midagi ja oli üks priskem püha, sest töö pandi seisu. Selle vastu ei olnud kellelgi midagi. Lõpuks öösel tuli kolimise käsk.

Kuni hommikuni oli Kulje sadamakai äärne ala magavaid mehi täis, kes ootasid laeva, mis neid ära viiks. Mõttes mõlkus kõigil, et „jõua ju kaugelta." Must plekk kukkus siia kogemata, kuid sellega olgu tähistatud ka must mure muste südamesopis. Hommikul aovalges laev süski tuli, võttis mehed peale ja jooksis madalasse kinni.

07.07.44.
varahommikul.

Vikingid karil.

Nota bene. 06.07.44.

Jänes istus selja taga tal.

Esiotsa pidi Zahlmeister asju süski edasi ajama. Seda ta lubas ohvrimulselt.

Zahlmeister leidis samal ajal paraja olevat sõjast enda vabaks muugeldada. Majorile ja teistele see ei muldinud. Ühel viinavõt misel oli sellest jutte.

Zahlmeister leidis, et temal on uus sõjakuub ja see võib rindel maardudo, siis on temal kallis perekond, kes tema surma puhul jääb õnnetuks ja lõpuks, tema on läbi ja läbi haige mees kuigi peall ja seest terve ehitusega. Peale selle on ta veel ärimees ja kesi tema saab suur kes teeb siis need šnitid, sest juudid on teatavasti vangilaagrites.

07.07.44.
kella 0900 alates.

Värsko metsa vahel oli teekond meestele higi ja tolmu rikas ning hobustele multilendan, et las mehed veavad ka ja tunnevad kui hea ning mõnus see on.

07.07.44. õhtul jäädi Ivano-Bolotosse ööbima. Õhtul tekkis vana kalendri jaanipäeva tõttu seal suurem guljänja. Vene tüdrukud tantsisid nii, et sõnnik lendas säärte küljest ja meie poistest tantsisid eriti vägevasti need, kellel teel olid jalad kangesti rakkus. Mõni tantsis sukkis, mõni paljajalu. Venelastega vennastumine oli täies hoos. Kas tõuparandamise tööd ka tehti, ei oli teada.

Ohvitsrid, nende ordonantsid ja muud seesugused tegelased olid palju peenemad. Nemad jõid oma sampanja lõunapaigu Viski külas ühe suure õunapuu vilus ja olid lõbusas tujus. 2. kompanii lõunapoolik ise jõi vähe aga lõugutas seda rohkem. Peamiselt kiitis juusta ja juustu aurkude nägemise positiivseid tulemusi.

08.07.44 kella 11.30 paigu oli 3. kompanii vastrhakk. Mehed kuldusid edasi minemast, sest sosistajad olid tõmud oma töö. Osaliseks põhjuseks oli jänes.

Jänes istus voori taga seal.

„Meie üle Eesti piiri ei lähe!"

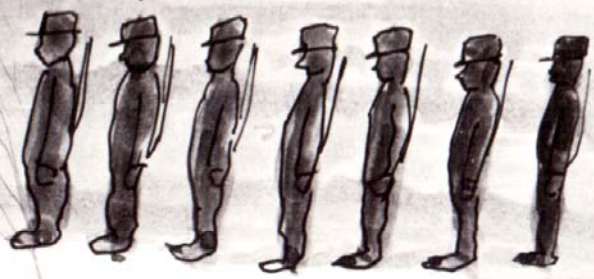

Meeskonna peal oli tobeduse vari ja alles mitmekordse käsu peale hakkas rivi vastutahmist liikuma.

08./09. 07. 44. Toimus öine rännak Irboska poole. Taevarannal plinkis üksik valgus, olid mõned laternad ja üks tulekahi. Sosistajad sõelusid meeste hulgas ja meelevles oli kuidagi rumalavõitu.

09. 07. 44 jõuti tiblademaa piirile. Seal juhtus traagi koomiline tõrkumine. Mehed ei tahtnud minna (osaliselt) üle piiri. Osa läks siiski. Voor kuhjus hunnikusse. Sellele täiendusele läks mingi autode karavan samal ajal üle piiri. Ja kõige kroonikis hakkas terve leegion vene naisi omi sarnilisi lambaid ning lihnamullikaid üle piiri benemaale karja ajama. Segadus, vene kisa ja autode tolm. Ohvitseridel läks vaja palju meelekindlust, et too massipsühoos koos kardetavaam mikuga likvidurida. Sellest järgnevaid lühehakkeid. Üle piiri mindi siiski. Su oli esimene võidetud lahing vaenlase propaganda üle, mis basurus meeste tobedusel + isamaa-armastus.

Dramaatiline stseen.

Eesti-Vene püril 09.07.44.

Leitnant: „Mida teie passite! – Edasi!

Possubaasi mees: „Miks viite mind välja isamaa pinnalt?"

Leitnant: „Mees, tobeduse vaim istub su kukil, edasi mess!"

Possubaasi mees: „Nüüd jumalaga isamaa, pean minema mas surema!"

Possubaasi mees püril: „Isegi möistmatul loomal on siit üleminek võigas. No kuidas, kurat inimene peaks siit lahtma üle minna."

16.07.44 öppuse asemel kärutati aga 1. ja 2. kompanii mehed nuudkorras magama, et tulek öösel raske rännak – tervelt seitse (7) kilomutrit. Kärutajaks oli saksa „Jumbo."
Mehed muidugi siis pöönasid ka parajasti.
16.07.44 kell 1100 paigu astus 1. ja 2. kompanii kolonn üle Velikaja jõe. Tõrkujaid ei olnud. 3. kompanii jäi vastaskaldale edasi:
Läbimarss toimus Pihkvast hämarikus. See oli surnud majade ja vene kirikute linn. Ja varemeid, varemeid! Neid jatkus.
2. kompanii jäi peatuma soohoos Korytova parki ja arvas, et see ongi see õige koht. Alles teisel päeval teatati; et neid on määratud hoopis Mal. Gogolevkasse. Jäi kolide sinne, kuid vova jästi paigale.

Malaja Gogalevka oli kõigepealt evakuee ritud vene küla ja seal oli sedasi, et:

Olid rüüstatud majad igasugu sõnniku ning rämpsuga, millest osa pärit veel tsaariajast. Oli tarbeasja ja majakraami, oli elusaid kasse ja kassiraipeid heises kõikjal. Sellest külast oli käinud üle sõda ja nüüd ootas katk vmakarda. 2 kom panii mehed olid aga süstimise läbi varatud tõbeile vastu ja sellepärast peale lahtise kõhu mõnel, mulagi ei juhtunud.

Teiste uderikkude hulgas üks oli kolhossi koolimaja. Mida moodi selles opetust anti, ei ole teada, aga seesugust vist peale Venemaa küll vaevalt kusagil leidub.

Meeste esimene mulje oli, et tuli otsa. See oleks ainus võimalus seda rämpsupesa puhastada.

Sovhoos Keritovos eriti ühest majalobudekust kahe lae vahel mesilasepesa.
17.07.44.

Rõngas.

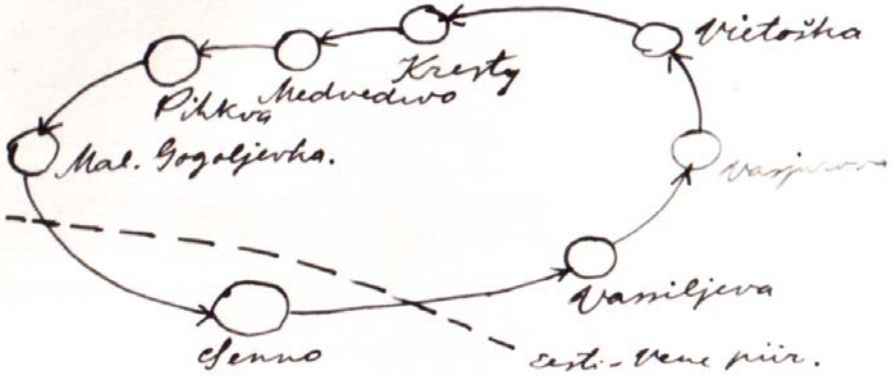

Moraal: paljukisa, vähe villa!

Koguja: Tulge, kurat, poisid! kokku! Läheme põhjapoole ja hakkame uuesti otsast peale. Sellest sõjast ei tulnud miski välja.

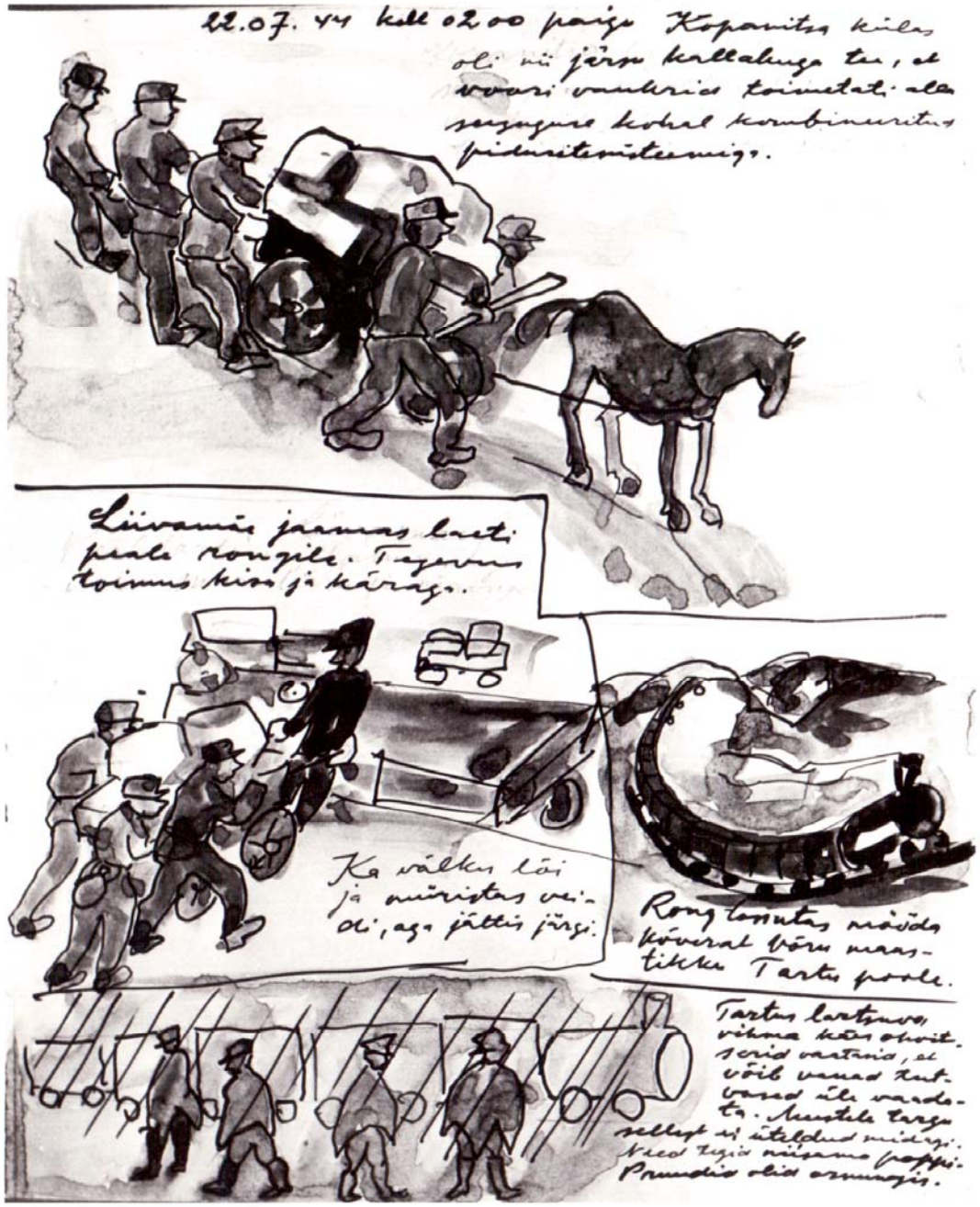
22.07.44 kell 0200 paigu Kopanitsa külas
oli nii järsu kallakuga tee, et
voori vankrid toimetati alla
seeguse kohal kombineeritud
piduritesüsteemiga.
Liivamäe jaamas laeti
peale rongile. Tegevus
toimus kiso ja käraga.
Ka välku lõi
ja müristas vei-
di, aga jättis järgi.
Rong tossutas mööda
kõverat võru maas-
tikku Tartu poole.
Tartus lartsuva,
vihma käes ohvit-
serid vaatasid, et
võib vaaad tut-
vased üle vaada-
ta. Muutele targu
sellest ei üteldud midagi.
Need tegid niisama poppi.
Prundid olid ormuagis.

Tartust edasi ei toimunud midagi, peale selle, et magati, kuidas juhtus ja kergi sai. Ohvitserid lühikestel reisijate vagunipinkidel, meeskond mugavalt põhus.
23. 07. 44.
Kiviõlist läbi sõites äratas meeskonna tähelepanu Hamburgist pärit peletised taeva all. Arvati ja mõistatati, et kas lendavad siad või kalad.
Jõhvis laeti peale pikka ootamist pirin-parin tugo küüsti mehe ja siis voor Ahtme poole.

Ahtmest edasi toimus
sõit rollbahnil, äraseletatud rongil, mille ees oli
midagi prümuse taolist.
Ja siis tulid mõõtmatud Puhatu rabad, kurgede
ja põtrade karjamaa. Peatuspunkt oli Bahnhof Allenstein.
Esimene öö 23./24.07.44 oli
terve pataljoni meestel lageda taeva
all võsas, ilma paroolita ja kõigeta.
Seal kuuldi siis esimest pärislahingu müra ja see meeste närvidele
mõjus päris kosutavalt.
24.07.44 toimus terve
päeva korraldamine, relvade ja moona kohale tassimine
jue.
Viletsate tuude tõttu oli paamine jõud meeste transport.
Narva jõgi
Patüll oli esimene, kes
positsiooni üle võttes sõandas vaadata üle kaevikuserva teisel poole Narva
jõge, kuhu olid kaevanud
Ivan ja Marusja – Peninukid, ehk Koerakoonlased.

Ööl 22./23.08.44
III pat. Lõigus.
Iivani peen nali ehk marketendri kurb vili.
„Jolki-palki! Sina magad postil. Nu, puhka siis igavesti!"
Venelased tulid üle jõe ja lõid ööpimeduses ühe mehe postil maha. Peale selle läksid jälle tagasi.
23./24.08.44 ööl tehti uus ületulek paatidega. Meie suurtükivägi laskis nad purukks.
Mõlemad juhud põhjustasid üldalerni.

Imelik unenägu 24.08.44.
Autor magab nimelt päeval,
kui on tööst vaba.

See pilt ilmutati autorile
unes, kui tu kratiloost kuulis.
Kõhud olid siiski ilusasti täis.

SAKSI KOOLI KROONIKA

Saksi kooli kroonika.

Saksi kooli esimene kroonika hävines 10. veebr. 1938. a. tuleõnnetuse läbi. Hiljem alustatud kroonikaraamat on läinud kaduma sõjaoludes. Käesolev kroonika algab 1944. a. sügisega, hõlmates eelnevat aega vaid nüpalju, kui seda on võimalik teha kohalike elanike mälule toetudes.

Saksi Vallakool.

1863 – 1919.

Esimene kool Saksi asutati 1863. aastal tookordse Saksi mõisa omaniku krahv Kotzebue poolt. (Krahv Kotzebue oli Poola kindralkuberner). Seega algas kool Saksis tegevust ühe aasta varem 1864. a. reformi Venemaal.

Missugustes ruumides töötas asutatud kool esimese aasta, ei ole teada. Küll on aga andmeid, et kohe kooli asutamise aastal hakati ehitama esimest Saksi koolimaja, mis valmis 1864. aastaks. Samast ajast arvates algas kool õppetööd oma majas, kuni 1898. aastani – seega 34 aastat.

Missugune Saksi esimene koolimaja oli, ei mälestata. Teada on vaid, et ehituskulud ning materjal olid Saksi mõisa poolt.

Koolimaja asukoht oli Saksi küla läänepoolses otsas Saksi järve ja küla läbiva maantee vahel – õieti järve kagupoolse laiema osa kohas.

Arvatavasti oli esimene koolimaja ruumidelt hilisemaile nõudeile mittevastav, sest 1898. aastaks ehitati esimese koolimaja ette, vahetult maantee äärde, uus koolimaja. Samast aastast alates hakkas kool töötama uues majas ja vana koolimaja lammutati. Uue koolimaja ehitas Saksi vald, kuid ehituseks vajaliku metsamaterjali andis Saksi mõis.

Otse üle maantee, koolimaja vastu, asus Saksi vallamaja. Mõlema, nii koolimaja kui ka vallamaja ümbrus oli lage. Koolimajast loode poole levis Saksi järv, mis varematel aegadel oli veerohke – umbes km pikkune veekogu Saksi külast kuni mõisani. Suurvee ajal ulatas isegi ühest kohast üle maantee. Koolimaja ja vallamaja asusid veidi kõrgemal, nii et nendeni vesi ei tõusnud.

Uus koolimaja oli palkseintega ning õlgkatusega maja – pikkus 24 m ja laius 12 m. Siseruumide kõrgus ca 3 m. Sellel majal välimine sein vooderdati laudadega ning värviti 1904. a.

Siseruume oli uuel koolimajal: üks klassiruum maja läänepoolses otsas, kooliõpetaja korter idapoolses otsas. Klassi ja korteri vahel seskoda, sissekäiguga lõunapoolsest maantee äärsest küljest ja põhjapoolses osas kaks väikest ruumi, mis olid eraldi õpetaja korterist. Seega umbkaudu tookordne tavaline valla koolimajade jaotus ning suurus.

Maja siseseinad olid kirvega tahutud palkidest, ainult õpetaja korteri osas tapeediga kaetud.

Klassiruumi sisustuseks olid pikad, mitmekohalised pealt tasase plaadiga pikad koolipingid. põhjapoolses seinas poodium oreliga ja selle kõrval asus pult õpetaja jaoks. Seinal oli ainsaks kau-

nistuseks keisri pilt. 1913. aastani klassi seinal kella ei olnud, ega olnud kella ka klassi kõlistamiseks.

Õppevahendeid oli gloobus, maakaarte, Bunšeli noodiraamat ja arvelaud. Muidugi veel varemnimetatud orel ja klassitahvel ning krüt. Millal kõik need esemed koolile hangiti ja missuguste summadega, ei ole teada. Nüpalju vaid, et orel olevat ostetud (juba varem tarvitatud kujul) Lõuna-Eestist.

Klasse oli 3 jagu, mis moodustasid ühe klassikomplekti ühe õpetaja juhatamisel-õpetamisel. Õpilaste arv oli kõikuv, suurim vist 1912/13. kooliaastal, millal oli ca 60 õpilast.

Kooliruumide kütmine ja põrandapühkimine toimus õpilaste poolt. Eriti viimane tuletas rehepeksu meelde, sest tolm löödi luuaga hoogsalt pühkides õhku.

Missugused olid õppeained vallakooli alguaastatel, selle kohta kohalikke mälestusi ei ole. Lõpupoolel olid õppeained: vene keel esimesest õppeaastast alates, eesti keele tunnid kogu kolme klassi ulatuses, usuõpetus eesti keeles, laulmine mõlemas keeles, matemaatika (rehkendamine) teisest klassist alates vene keeles ja geograafia kolmandas klassis vene keeles. Muid aineid ei õpetatud.

Kooli revideerijaid lõpuotsas oli venelasest koolideinspektor ja Kadrina kiriku pastor, kes käis kooli „katsumas." „Katsumine" piirdus usuõpetuse, laulmise ning lugemisoskuse ja moraalse külje revideerimisega. Kas Saksi mõisaomanikud ka kooli revideerisid, selle kohta pole teateid. Viimane neist – Brevern – saatis küll veel 1912. a. jõuluks koolilastele jõulupuu ruhul kingitusi: vihikuid, sulepäid, pliiatseid ja sulgi. Hiljem see komme kadus. Varemalt olevat ta kingitusi ise jõulupuu juures jaganud ja lasknud õpilasi salme lugeda. Nähtavasti omasugune

patronaaž.

Saksi kooli esimeseks õpetajaks-juhatajaks, ehk nagu siis nimetati „koolmeistriks" oli Mihkel Sits, kes algas õppetöö 1863. aastal ja töötas samal kohal kümmekond aastat.

Järgmiseks õppejõuks oli keegi Jürgens- (eesnime ei mälestata). Jürgenski olevat püsinud umbes kümmekond aastat.

Jürgensi järgi oli õpetajaks Pearu Strausjältegi umbkaudu kümmekond aastat.

Pearu Strausi järgi oli 4 kuni 5 aastat, kuni 1900. a. kevadeni Saksi kooli õpetajaks-juhatajaks Otto Moik.

31. maist 1900 kuni 15. okt. 1913. a. oli õpetajaks-koolijuhatajaks Jakob Undelepp, kes lahkus pensioniõiguse väljateenimise järgi, ostes omale Koluotsa külla talukoha, mida hakkas harima põllupidajana.

15. okt. 1913. a. alates sai koolijuhatajaks-õpetajaks Saksi Theodor Koonukõrb, kes püsis üle vallakooli perioodi, kuni 1924. aastani.

Missugust osa need õpetajad seltskondlikus ning ümbruskonna kasvatuses täitsid, selle kohta varematelt aegadelt pole muid teateid, kui et kohalikud kiriklikud talitused olid nende hooleks. Oli kujutlematu, et lasteristimine, surnusaatmine ja jumalatunistus mõnedel puhkudel koolimajas oleks toimunud teisiti, kui „koolmeistri" poolt. Theodor Koonukõrb - andeka muusikamehena - hakkas aga harrastama muusikat ning näitekunsti. Asutas laulukoori ja korraldas pidusid näitemänguga.

Raamatukogu kui missugust Saksi Vallakoolil ei olnud. Rahvamaja osa täitis Saksi-Arukülas olev mugasiait ja vallakooli lõpuperioodil Saksi järve põhjakaldale ehitatud sõjavärbarakk. Mõned pidud korraldati ka Saksi mõisa avaras rehes. Igasugused harjutused ning

rahva kooskäimind toimusid koolimaja ainsas klassiruumis.

Saksi 4-klassiline Algkool.
1919 – 1931.

Saksi vallakool korraldati ümber 4-klassiliseks algkooliks 1919.a., kesi hakkas kehtima nelja õppeaastaline koolisundus. Kool jäi töötama samasse, endise vallakooli majasse, mis kohendati ümber vastavalt hädavajalikele nõudeile. Nimelt ehitati klassile lükuva ehitusega vahesein, mis jagas klassiruumi lääne-ida suunas poolehs, nii et kummaligi ruumile jäi eraldi sissekäik. Ka olid saadud klassiruumid ohendatud vaheseinas oleva uhse kaudu. Tahutud palkseinad kaeti seest krohvist kattega, lagi värviti valgeks ja seinte alumine osa kaeti puust paneeliga. Ehitati veel uus ahi pottkividest ja varem õpilaste kasutada olnud eestuba ning n.n. väike tuba korraldati teise õppejõu korteriks. Ühe koolitalve küll elas teine õpetaja umbes 300 m eemal Matsi talus.

Kool hakkas töötama nelja klassi ning kahe komplektiga. Klassid olid komplekturitud I+II ja III+IV klass. Õpilaste arv kõikus kogu 4-klassilise algkooli perioodi 60–70 õpilase piires. Saksi vallas oli veel üks ühekomplektiline 4-klassiline algkool Arukülas. 6-klassiline algkool aga puudus – ja õpilased, kes tahtsid peale neljanda klassi lõpetamist edasi õppida, pidid seda tegema kas Kadrinas, Rakveres või Tapal. Üksikud siirdusid ka mujale edasi õppima.

Kooliskäimise kaugus õpilastel oli paiguti kuni 7 km. Mingit internaati või ka ööbimisvõimalust

kooli juures ei olnud.

Õppevahendeid ning kooliseadeldisi hakati vastavalt ajanõudeile hankima juurde ning nuendama. Kadusid viimasedki pikad vallakooli aegsed rõhtploadiga pingid, andes aset moodsale mööblile. Samuti soetati muugi vajalik, nii et vaatamata äärmisele ruumidekitsikusele töötas kool enamvähem normaalselt.

Koolimaja täitis ühtlasi ka rahvamaja ülesandeid. Suuremate koosviibemiste puhul kõrvaldati kooliruumide vahesein ja kitsale ruumile andis siis lisa ka üle maantee asuv vallamaja ning õppejõudude korterid. Et seesugune olukord koolitööle sageligi takistavaks või vähemalt häirivaks osutus, võib arvata.

Kui kool 1919. a. muudeti 4-klassiliseks, siis jäi koolijuhatajaks edasi Theodor Koonukõrb. Õpetajaks valiti Amanda Rosenbaum. Hiljem Th. Koonukõrb ja A. Rosenbaum abiellusid, jäädes ametalaliselt töötama edasi üks koolijuhatajana, teine õpetajana. Seesuguses koosseisus töötas kool kuni 1924. a. 1. augustini.

1924. a. sügisel lahkus koolijuhataja kohalt Theodor Koonukõrb. Koolijuhatajaks jäi Amanda Koonukõrb (Rosenbaum). Õpetajaks valiti Helmi Aalbau, kes töötas vaid 1924./25. kooliaasta ja siis lahkus. Järgneva talve, 1925./26., töötas õpetajana kuigi Martinson (naisõpetaja, eesnime ei mälestata), kes lahkus. Samuti lahkus juhataja kohalt Amanda Koonukõrb, jäädes edasi õpetajaks.

1926. a. 1. augustist alates valiti koolijuhatajaks Gustav Rainthal, kes hiljem muutis oma nime Gustav Lemmik'uks.

Selles õppejõudude koosseisus – Gustav Lemmik juhataja, Amanda Koonukõrb õpetaja – töötas Saksi 4-klassiline Algkool kuni 1931. a. sügise-

ai, millal kool muudeti kuueklassiliseks.

Kogu tolle neljaklassilise algkooli perioodi kestel toimusid kooli ruumes vaid vajalikud jooksvad remondid. 1929. aastal lammutati koolimaja õlgkatus, mis asendati pilpakatusega. Kõrvalhoonid erilisi juurde ei ehitatud. Kooli õue eraldati puust aiaga ja välja ehitati korralikud käimlad, mis vallakooli ajajärgul olid äärmiselt armetud laudadest putkad.

Sõnaga – Saksi 4-klassiline Algkool töötas kitsastes oludes.

Saksi 6-klassiline Algkool.

1931 – 1940.

1931. a. muudeti Saksi kool 6-klassiliseks. Et olemasolev koolimaja ei võimaldanud juurdetuleva kolmanda klassikomplekti mahutamist, siis Saksi Vallavalitsus hakkas astuma samme, et koolile antaks kasutada Saksi mõisahoone, kus asus kurikalduvuslike tütarlaste hoolekandekool-kodu ning selle ülalpidajaks oli Sotsiaalministeerium. Osaliselt allus see asutus ka Haridusministeeriumile. Saksi valla ja ministeeriumide vahel tekkis õige mitmekordne läbirääkimine küll kirjalikult, kui ka suuliselt valla esindajate kaudu. Tulemuseks oli, et Saksi 6-kl. Algkool Saksi mõisast ruume ei saanud.

Ruumipuudusest saadi lõputes üle sellel teel, et V-VI liitklass mahutati Aruküla koolimajja. Aruküla koolimaja klassiruumile ehitati vahesein vahele, ühele poole seina paigutati Aruküla 4-kl. Algkool ja teisele poole vaheseina mahutati Saksi 6-kl. Algkooli V-VI liitklass. Aruküla 4-kl. Algkool töötas nimelt ühekomplektilisena, kusjuures oli lüdetud kolm klassi. Õpi-

lasi I klassi võeti vastu aasta tagant, nii et klasside tegelik arv üle kolme ei tõusnud. Juhatajaks õpetajaks oli seal Aliide Strandman.

Nii töötas Saksi 6-kl. Algkool ühe aasta kahes koolimajas vahemaaga ca 5 km – maantud mööda paar kilomeetrit rohkemgi. Koolijuhatajaks oli edasi Gustav Lemmik, õpetajaks Saksis Amanda Koonukörb ja V–VI klassi õpetajaks Arukülla valiti Arthur Neudorf, kes hiljem eestitas enda nime Ats Matkur'iks. Korterisse paigutati õpetaja A. Matkur ühte vanasse tühjaltseisvasse talumajasse umbes 0,5 km koolimajast.

Õpilaste arv kooli 6-klassiliseks muutudes tõusis umbes 100 püresse, mis püsis väikeste kõikumistega kogu ajajärgu.

Et kool ruumide mõttes oli täiesti ebanormaalses olukorras, siis Saksi Vallavalitsus hakkas jällegi peale käima valitsuseasutustele, et kool saaks paigutatud Saksi mõisa. Ühtlasi tekkis rööbiti uue koolimaja ehitamise mõte. Selle teostamiseks hakati koguma krediite.

Seekordne algatus Saksi mõisa koolile saamiseks andis osaliselt tulemusi. Juba 1932. aastal asus Saksi 6-kl. Algkooli V–VI klass mõisa. Tütarlastekodult võeti kooli kasutada klassiruumiks suur saal ja saalist põhjapool asuvad toad maja alumisel korral anti õpetaja korteriks, õppevahendite hoiuruumiks jne. Õpilaste sissekäigu uks oli samuti otse saali tulev välisuks. Sõnaga kool oli tütarlastekodust eraldatud, mille dikturis viimase iseloom.

Nii viidigi siis Arukülast V–VI kl. Saksi mõisa ja ühes klassikomplektiga asus mõisa ka õpetaja A. Matkur. Muus osas muudatusi ei tehtud.

Kuni 1938. aastani Saksi 6-kl. Algkooli elus erimuudatusi ei juhtunud. Vahetus vaid õpetaja V–VI kl. Nimelt lahkus õpet. Ats Matkur 1934. a. ja tema asemele määrati õpet. Lembit Oglas.

1938. a. 1. aprillil valdadereformist tingitult likvideeriti Saksi vald. Idapoolne valla osa: Aruküla, Metspered, Nõmmeküla ja Kiku küla lüdeti Viru maakonna Undla vallaga. Lääne ja lõunapoolne osa: Hindunüdu küla, Saksi ümbruse külad; Kalle, Prüma, Vahakulmu, Koluotsa, Lokuta jne. lüdeti Järva maakonda Lehtse valla külge. Nii muutus ka Saksi 6-kl. Algkool Lehtse valla kooliks ja Virumaa koolivõrgust välja langedes läks üle Järvamaa koolivõrku.

Sellest ümberpaiknemisest olenevalt ei oldud enam huvitatud eriti Saksi mõisa koolimajaks saamisest, sest Saksi mõis jäi täiesti Lehtse valla piirile. Tekkis uue koolimaja ehitamiseks juba konkreetsem alus, seda enam, et Saksi valla säästemmmad läksid valla likvideerimisega seoses üle Lehtse vallale. Asuti uue koolimaja ehitamise asjus isegi tegelikkudele sammudele: osteti Koluotsa külas kooli maaalaks umbes 6 ha suurune Kruusimäe talu, kus olid peal korralik elumaja ja eraldi katuse all samuti korralik laut ning kuur. Samuti anti valmistamisele uue koolimaja plaan ja hakati hankima ehitusematerjali.

Samal, 1938. aastal kulduti millegipärast Saksi 6-kl. Algkoolile edasi Saksi tütarlaste koolekandekooli arvelruume andmast ja nii kolis V–VI ühendatud klassikomplekt Koluotsa külasse Kruusimäe tallu. Talu elumaja sobitati koolimajaks sellel teel, et kahe elutoa vaheline sein lammutati ja muudeti klassiruumiks. Võrdlemisi avar talu köök jäi ühtlasi õpetaja korteriks. Oma klassikomplektiga kaasa Koluotsa külasse asus õpetaja Lembit Oglas. Juhatajaks jäi edasi Gustav Lemmik, amkohaga Saksi koolimaja ja samasse jäi ka õpetaja Amanda Koonukõrb. Saksi koolimaja ja Koluotsa Kruusimäe talu vahet oli umbes 4 km. Eppetõõ korraldati nii, et õpetajatel ühest koolimajast teise käimise vajadust ei olnud. Nii kestis see kuni 10. veebruarini 1939.

10. veebr. 1939. a. põles teadmata põhjusil (arvatavasti vigasest abjust tingitult) maha Saksi koolimaja. Tuleõnnetuse tagajärjel jäi I–II ja III–IV klass täiesti peavarjuta. Ka hukkus tulekahjus kogu kooli inventar, arhiiv ja õppevahendid, mis ajajooksul olid enamvähem ajanõudeile vastavadseega küllaltki väärtuslikud ning korras olekus. Tules hukkus ka suurem osa koolijuhataja Gustav Lemmiku isiklikku varandust, sest õnnetus toimus peale keskööd, umbes kella 0200 paigu. Järgi jäi vaid see osa kooli mööblist ning õppevahendeist, mis olid Kruusimäe talus V–VI kl. kasutada. Et seal aga polnud peale klassiruumi mingeid kõrvalruume esemete mahutamiseks, siis hoiti seal vaid hädavajalik.

Et kool saaks edasi töötada, selleks korraldati siis Saksi mõisa suur saal kaheks klassiruumiks vaheseina vahelehitamisega. Vahesein tehti liikuv. Muid kõrvalruume mingisuguseid kooli kasutada ei antud. Küll anti Tütarlastekodu poolt kasutamiseks osa kooli mööblit ja muud vajalikku. Nii paigutati I–II ja III–IV kaksikklass Saksi mõisa ja V–VI töötas endiselt Koluotsal.

Õppejõudude korterid algul paigutati Saksi vallamaja ruumesse, kuid hiljem kolisid nad oma isiklikesse taludesse – koolij. G. Lemmik Priima külla ja õpet. Am. Kovnukõrb Saksi asundusse.

Et kool oli sattunud tõsistesse raskustesse ruumide mõttes, siis hakkas Lehtse Vallavalitsus uue koolimaja ehitamisega küremalt tegelema. Muretuti kohale ehitusmaterjal kogu ulatuses ja ehitamine pidi tegelikult algama 1940. a. Maja pidi saama puitehitus ja ajakohane. Eut murrangulised sündmused Eesti ajaloos ei lasknud seda plaani saada teoks.

Saksi kool ajalooliste sündmuste keerises.

1940 – 1944.

1940. a. peale kodanliku korra kukutamist ja nõukogude korra kehtimahakkamist lahenes ka Saksi 6-kl. Algkooli ruumideküsimus veidi. Nimelt anti Saksi mõisast kooli kasutada peale saali veel üks klassirnum, mis asus saali kõrval. V–VI klass jäi edasi Koluotsa külasse Kruusimäe tallu. Õpetajatest paigutati ringi vaid Lembit Oglas. Tema asemele sai õpetajaks Alüde Rändva. Korteri sai A. Rändva Prüma külasse. Juhatajaks Saksi 6-kl. Algkoolile jäi edasi Gustav Lemmik ja teiseks õpetajaks Amanda Koonukärb. Küll toimus Saksi Tütarlastekodu elus juhatajate vahetus – lahkus endine juhataja A. Birk ja asemele määrati juhatajaks Alfred Vainola.

Missugustel kaalutlustel või põhjustel koolimaja ehitamine Koluotsa külasse seisma jäi, ei ole teada. Ehitusmaterjal oli selleks kohal juba kogu ulatuses ja materjaalseid takistusi sellest tingitult ei võinud olla.

1940./41. kooliaasta tõi Saksigi 6-kl. Algkooli ellu suure sisemise muurangu. Kodanline algkool hakkas kujunema järkjärgult nõukogude mittetäielikuks keskkooliks. Sellesi süski veel ei jõutud, sest peale tulid uued tormid ning tuuled. Ei jõutud vormilises ulatuses, sest VII klassi ei olnud. Sisuline muutus õppe- ja kasvatusetöös toimus muidugi samal määral nagu kõikjal mujalgi.

22. juunil 1941 algas Suur Isamaasõda. Rinne jõudis fašistlike sakslaste pealetungi tõttu Saksi maile 3. aug. 1941. Lahingud olid tugevad ning kestsid kaks päeva. Sõjategevuse tagajärjel põles maha terve hulk talumajapidamisi ja ka Saksi Tütarlastekodu kõrvalhooned. Järgi jäi süski

mõisa peahoone, saades kannatada vaid paari mürsu tabamuse läbi. Järgi jäi veel Tütarlastekodu väikene maja, ait ja endine „magasiait." Inimkaotusi kohalike elanike hulgast sõjategevuse läbi oli 8 isikut surnutena. Täiesti terveks jäid küladest Saksi, Saksi-Sauvaküla ja Lokuta küla. Kõik teised asulad kannatasid enamal-vähemal määral. Terveks jäi ka Kruusimäe talu Koluotsa külas ja kooli ehitusmaterjaliks toodud palgid, plangud ja prussid. Eut see materjal ei püsinud kaua.

Nimelt süütasid pealetungivad sakslased Vahakulmu silla. Samuti hävines lahingtegevuses ka Lokuta küla juures olev sild. Et sildu läks aga kohe lahingtegevuse kaugenedes ja lahingute ajalgi vaja, siis vastavad pioneeruksused hakkasid neid kohe ehitama. Selleks oli Kruusimäe talu juures koolimaja ehitusmaterjal väga sobiv ning käepärast. Sildade ehitamisest jäi siiski materjali üle. Osa sellest ülejäägist veeti aga Saksi mõisa, kust Tütarlastekodu oli sõjapakku kolinud ja sisse asus sakslaste välilaatsarett. Välilaatsarett vajas kütet ja jällegi kulus selleks koolimaja ehitusematerjali. See kütmine kestis kuu aega, enne kui laatsarett lahkus. Järgi jäi vaid kümmekond prussitud palki ja virsi laudu, mis asusid Kruusimäe talu kuuris.

Nii hävines Saksi uue koolimaja ehitusmaterjal enne kui tegelikku ehitust sai alustadagi.

Kui sõjategevus kandus kaugemale ja sakslased olid okupeerinud terve Eesti, hakati mõtlema lõpuks ka koolielu funktsioneeremise vajadusele. Uueks korralduseks kooliaial võib märkida, et Kurikalduvuslike Tütarlaste Hoolekandekool likvideeriti järkjärgult ja muu-

deti normaalsete laste asutiseks. Tekkis Saksi Lastekodu, mille juhatajaks jäi A. Vainola. Lastekoduga liideti ka Saksi 6-kl. Algkool A. Vainola ühise juhatamise alla ning ühistesse ruumidesse – Saksi mõisahoonesse. See toimus 1941. a. sügisel, kui sakslaste välilaatsarett ja muud sõjaväelised asutised välja kolisid, ning mõis vabanes.

Nü moodustati süs algkool, kus õppisid segamini lastekodu kui ka ümbruskonna elanike lapsed. Kõik klassid mahutati mõisa ruumesse ja õpilaste üldarv tõusis umbes 150 püresse. Õppejõududeks olid: juhataja – Alfred Vainola, õpetajad Gustav Lemmik, Amanda Koonukõrb ja Laine Vainola. Õpetaja Aliide Rändva oli lahkunud.

Selles koosseisus töötas kool vaid 1942. aastani, kusjuures vahepeal juhataja A. Vainola oli pikemat aega haige ja teda asendas Gustav Lemmik.

1942. a. aprillikuus lahkus juhataja Alfred Vainola surma läbi.

Uueks juhatajaks, ühiselt lastekodule ja Saksi Algkoolile, määrati Lembit Oglas, kes töötas juhatajakohal kuni 1943. a. sügiseni – seega 1942./43. kooliaasta. Õpetajateks sellel ajal olid G. Lemmik, Amanda Luuk (Rinne), Õie Koonukõrb ja Amanda Koonukõrb.

1943./44. kooliaastaks muutus jällegi õppejõudude koosseis. Nimelt lahkus juhataja kohalt Lembit Oglas ja tema asemele määrati Abner, kes mobiliseeriti 1944. a. talvel saksa sõjaväkke. Abneri asemele määrati koolijuhatajaks kohustetäitjana õpet. Amanda Koonukõrb, kes püsis sellel kohal kuni 1944. a. sügiseni. Õpetajad 1944. a. sügiseni olid Õie Koonukõrb, Gustav Lemmik ja Amanda Luuk.

Kooli- ja õppetöö saksa fašistliku okupatsiooniaja segases õhustikus ei toimunud Saksigi Algkoolis häireteta. Õppejõndude sagedane vahetus, õppevahendite puudus, õpilaste varustuse vilets seisund (eriti tunduvalt lastekodu osas) ja lõpuks veel ebastabülne sõjaaegne õhustik sagedaste lennurünnakutega mis puutusid ka Saksi pürkonda, see kõik mõjus. Mõjus moraalselt, kuid ka materjaalselt. Näiteks anti 1944. a. suvel saksa sõjavõimude poolt küre käsk Saksi mõisahoone kooli mööblist ning seadeldistest tühjendamiseks. Kuidas see kürkolimine toimus ja kelle poolt ning kelle juhatamisel, ei ole neid ridu kirjutades selgunud. Kuid kooli pingid, lauad ja muu mööbel oli koondatud mõisa aita, pööningule jne. — kuid umbes 25 % neist olid täiesti purud, nähtavasti maja teise korra aknaist alla loobitud. Ülejäänud olid enamvähem tarvitamiskõlbulikud.

Mis puutub kooliruumide ja üle saja aasta vana mõisamaja remonti saksa okupatsiooni ajal, siis seda mingisugust ei tehtud. Vana kivikatus lagunes ja keegi vastutustundetu isik oli lasknud lastekodu ühte nõrgamõistuslikku kasvandikku n.n. Loll-Vollit kütte-puudusel saagida pööningul ära osa katuse sarikate kandetalasid. Tulemus oli see, et raske telliskivikatus vajus veelgi ja laskis rohkem vett läbi. Seda eriti maja keskosas. Nüskusest tingitult mädanesid läbi vanaaegse ehituse tugevad aampalgid, millel raske mullakiht peal aitas omajagu kaasa. Ühel heal päeval langesid mitmel maja teise korra ruumil laed sisse ja osa jäi lagedest kahtlaselt allapoole rippu — otse alla langemata. Inimõnnetusi sellega seoses ei juhtunud. Terveks jäid maja mõle-

mad otsad, kus katus on enamvähem endises seisundis ja ei saja läbi.

Mis puutub küttevarustusse okupatsiooni ajal, siis sellega oli asi paigute väga raske. Kütte puududes mitte üksi ei põletatud sarikate kandetugesid, vaid kõik, mis kuidagi kütta andis. Näiteks: puukuuri laudseinad, aia laudplank ja kes seda teab kõike, mida! Kuipalju selles oli süüdi inimeste moraalne langus, kuipalju kibe külmahäda, on raske määrata. Kes olid rüüstajad, kas nõrga järelvalvega lastekodu kasvandikud või võtsid sellest „aktsiooniist" osa ka mõned personali lükmed, ei ole teada.

Mismoodi maja keskküte rikenes, ei ole samuti teada, kuid saksa okupatsiooni ajal juhtus seegi.

Võib arvata, et seesugusest küttepuudusest tingitud külmas ei saanud olla õppetöö kooli osas kuigi edukas.

Ja siis tuli 1944. a. sügisel fašistlike okupantide küre taganemine, mis Saksist läks üle ilma lahinguteta. Tuli Nõukogude Võimu taastamise ajajärk.

1944. – 1945. kooliaasta.

Saksa fašistlikud okupandid tõrjuti Punaarmee poolt Saksi piirides välja 22. sept. 1944. Lahingutegevust seejuures ei esinenud. Taastulnud nõukogude võim hakkas kohe korraldama kõiki elualasid. Loodi valla ja maakonna täitevkomitud. Viimased omakorda amsid ka koolielu taastamisele. Esimene samm selleks oli Järva Maakonna Täitevkomitee Hariduseosakonnalt, kes määras Saksi Mittetäielikule Keskkoolile juhataja ja õpetajadki hiljem. Seega oli kool juriidiliselt jälle olemas ning võis alustada tegevust.

Saksi Mittetäieliku Keskkooli juhatajaks määrati Hariduseosakonna poolt Rudolf Metsjärv – arvates 1. oktoobrist 1944. a. Endistest õpetajatest oli kohal Gustav Lemmik ja Amanda Koonukärb. Viimane aga lahkus üldse õpetajaametist veel samal sügisel tervislikel põhjusil, kuigi Hariduseosakond oli valmis teda arvestama üheks õppejõuks Saksi Mft. Keskkoolile. Nii jäi endistest õpetajatest järgi vaid Gustav Lemmik, kes arvati ametisse 1. oktoobrist 1944. Edasi komplekteeriti õpetajate koosseisu koolijuhataja R. Metsjärve nõusolekul kaks õpetajat – Magdaleena Metsjärv – arvates 1. novembrist 1944 ja Lui Lätt, arvates 16. novembrist 1944.

Ühtlasi eraldus kool Saksi Lastekodust, sest Lastekodul polnud enam koolile anda ruume, varem märgitud Saksi mõisa maja lagede sisselangemisest tingitud ruumikitsikuse tõttu.

Ametisse asudes hakkas koolijuhataja R. Metsjärv registreerima õpilasi, saades Saksi kooliringkonda kuuluvaid õpilasi nimestikku 150 õpilast. Samuti hakkas ta inventeerima ning otsima Saksi Algkoolile kuuluvaid varandusi, mida oli säilinud vähe

Saksi Lastekodu juures oli 12 koolipinki, 2 tarvitamiskõlbulikku koolitahvlit ja üks tahvel, millel linoolkate oli ära kistud. Säilinud oli veel gloobus, mõned katkenud maakaardid, mõningal määral õppevahendeid tabelite ja muu näol – osalt purunenud seisukorras – ja umbes 100 kõlbulikku raamatut, nii õpilaste kui ka õpetajate raamatukogusse kuuluvaid. Oli veel järgi 2 tervet raamatukappi, 1 laud ja 1 tool. Leidus veel paar kõlbulikku riidevarna, mis kuulusid koolile – ja mõningaid eremeid endisest ajast – näit. holm vineerist ehitatud vaheseina osa jne.

Mis puudus, oli koht, kuhu sedagi vähest päigutada ja kus hakata kooliga tööle. Koolimajadest oli säilunud küll Koluotsa külas Kruusimäe talu elumaja, olgugi katkenud akendega, ripneva seinapapist väliskattega jne. – kuid selles elasid sees sõjapakku tulnud inimesed.

Et Lastekodu ruume kasutada, seda takistas peale ruumidekitsikuse veel see asjaolu, et kogu selle mõisamaja ulatuses polnud küttekoldeid ja varemtarvitatud keskküte oli tarvitamiskõlbmatuks hävinenud. Uute küttekollete ehitamiseks polnud aga väljavaateid, seda enam, et kool oleks sinna pääsenud vaid alluürnikana. Kasutada oleks saadud vast ainult maja suurt saali, mis aga oli ilma remondita elamiskõlbmatu.

Kogu kooli pürkonnas ei olnud ühtegi suuremat hoonet – ka talumaju mitte – kuhu kooli sisseviimine oleks olnud teostatav.

Jäi üle ainsam võimalus – Kruusimäe talu maja Koluotsa külas, kui see vabastada sõjapagulasist. Sinna siis kool oma asumisala lõpuks valiski.

Järva Maakonna T K Hariduseosakonna poolt tehti korraldus, et Saksi Mittetäielik Keskkool alustagu õppetöö 1. detsembril. Hariduseosakonna ja Lehtse Valla Täitevkomitee kaudu an-

ti korraldus, et Kruusimäe talust, kui valla poolt koolile määratud majast koliksid elanikud välja. Majas elas üks perekond kogu oma majakraamiga. Teine perekond oli läinud elama Tapale, kuid mööbli jätnud Kruusimäe tallu. Majas elava perekonnaga saadi kergesti kokkuleppele ja osa ruume vabanes, kokkuleppel koolijuhatajaga, ilma et see kooli asutamist oleks seganud. Raskem oli aga mahajäetud mööbliga, mis paiknes just klassiruumis. Mitmekordse korralduse peale vaatamata, ei suutnud mööbli omanik, olles ise Tapal ametis, ruumi vabastada veel mõni päev enne 1. detsembrit. Viimane korraldus oli hoiatusega, et kui antud tähtpaevaks ruum ei vabane, siis kogu sealasuv majakraam tõstetakse kooli poolt välja. Nii see toimuski. Antud tähtaja möödudes koolijuhataja koos õpetajate ja vanemate klasside õpilastega tõstsid majakraami välja puukuuriks tarvitatavasse kõrvalhoonesse, kuhu see jäi lukustatud uste taha. Kolimine toimus korrektselt, nii et varanduse omaniku poolt hiljem mingit nurinat ei olnud.

Teine majas asuv perekond jäi algul elama maja kööki, mis klassiruumiks korrastamist ei seganud. Ühtlasi oli paremgi, et koolimaja ei jäänud täiesti valveta, sest nii koolijuhataja kui ka õpetajad elasid eemal. Koolijuhataja pealegi 7 km kaugusel Arukülas.

Nii vabanes Kruusimäe talu majas üks klassiruum. Peale veel ajutiselt vabanemata kööki, selles rohkem ruume ei olnudki. Klassil aga olid kõik aknad enamvähem katki ja korrast ära. Samuti olid otse klassist välja viiva ukse klaasrodu aknad-uksed katkised.

Ruumi sooja ning tuulikindlaks muutmiseks tehti esialgue hädaremont koolijuhataja, õpetajate ja vanemate klasside õpilaste kaasabil laenatud tööriistadega ning kingitud materjalidest.

Et katkenud akende jaoks kusagilt ei olnud klaasi saada, siis kaeti katkenud ruudud ajutiselt juhuslikult saadud prauni papiga. Üks aknapoolik oli kogu raamiga purunenud. See täideti sahvri talveaknaga, mis oli terve. Teine purunenud raamiga aken täideti sahvri akna alumise osaga, mis sobis (vaid kitsast lüstu aknaraamilt ära saagides). Sahvri akna alumine osa kaeti papiga ja löödi kinni laudadega.

Nü kombineerides saadi klassiruum 1. detsembriks enamvähem sisseasumise kõlbulikuks. Küüdi korras toodi Saksi Lastekodust kohale koolipingid. Et nudki olid purunenud, siis tehti esialgne remont samuti koduste jõudude ning vahenditega.

Kütematerjali oli olemas vaid mõned rahnud kuuris. Sellest jatkus vaid mõneks päevaks. Rügimetsas aga teati väljamedamatuid koolile kuuluvaid puid. Nud toodi lastevanemate ja teiste kohalike elanike poolt küüdi korras kohale, nii et maja kütteta ei olnud. Hiljem töid lastevanemad koolile isiklikkegi puid ja lõpuks laskis Lehtse Valla Täitevkomitee lõigata ning kohale vedada toorcid soomände (rahne). Õpilaste poolt puenendati rahnud, kuivatati nad ahjus ja et oli ka kuivemat materjali, siis saadi kuidagi toime. Üldse sai kool 1944./45. kooliaastal puid kokku 26 m3, millest jatkus.

Valgustunga oli asi nii, et kool petrooleumi ei saanud kogu õppeaasta kestel. Ka polnud lampigi, millega valgustada. Õppejõudude kasutada oli koolijuhataja isiklik 10-lüniste lamp. Algul kasutati selles koolijuhataja poolt hangitud valgustusmaterjale (petrool, bensiin) ja hiljem said õppejõud kolm lütrit halba petrooleumi. Klassiruumi valgustamiseks polnud või-

malusi kogu õppeaasta jooksul.

1. detsembril algas süs õppetöö seitsme klassiga ühes ainsas klassiruumis. Kõrvalruumest polnud isegi kööki veel täiesti vabanenud, nii et vahetunnil õpetajad jalutasid väljas ja tundide ajal parandasid klassis õpilaste töid jne. või kuulasid tundi andvat õpetajat pealt. Seesugune olukord lahenes küll kohe sellel teel, et köök klassi kõrval vabanes ja ser jäi süs esialgul õpetajatetoaks ning koolijuhataja korteriks. Selles ruumis toimusid süs kõik need koolitööd, mida ei saadud teha klassis. Selles oli kooli kantselei, direktori kabinett, vööraste vastuvõturuum ja elukorter. Eriti viimane, sest koolijuhataja R. Metsjärve abikaasa M. Metsjärv oli õpetaja ja neil oli kaks alaealist last. Ei jäänud muud üle, kui koolijuhataja kolis ka perekonna sellesse kööki elama. Algul oli olukord vöörastav, kuid tuli harjuda ning harjutigi pea, nii et leiti isegi päris mugava, et oli koht, kuhu minna klassist vabanedes. Selles köögis toimusid õppenõukogu koosolekud ja sõnaga kõik, mis ei toimunud klassis.

Samasugune – ja vast veel raskungi olukord oli klassis. Klassiruum oli riietehoiuks, seal oli raamatukapp, õpilaste joogiveenõu, seisid need õppevahendid, mis kööki ei mahtunud – ja kui hiljem alustas kool tööd kahe vahetusega päevas, süs ootasid külmematel päevadel varemtulnud õpilasedki eelmise vahetuse tundide loppu, et süs omakorda asuda tööle. Õnneks oli hõtet jätkuvalt ja maja palkseinte loomulik ventilatsioon nii tugev, et erilist raskust õhupunduse mõttes ei olnud.

1. detsembrist 1944 kuni 1. veebruarini 1945. a. oli töö jaotatud klasside vahel nii, et õpilased said käia koolis vaid kaks päeva nädalas. Lühikestest päevadest tingitult polnud võimalik ühel päeval kahte vahetust korral-

dada, sest puudus valgustus. Tuli leppida olevate võimalustega ja anda rohkem kodusid ülesandeid. Aga algul olid nudki võimalused väga püratud.

Kui kool alustas 1. detsembril tööd, siis koolijuhatajal oli korda läinud hankida õppetarvetest vaid paar pudelit tinti ja vähesel määral krüti. Veel oli olemas mingi šapirograafil paljundatud õppekava projekt, mis saadi Hariduseosakonnalt ja kus oli siis enamvähem antud juhended õppematerjalide kohta. See oli kõik. Polnud paberit, vihikuid, plüatseid, sulgi, õpikuid ega mitte midagi. Päevaraamatute kohta oli Hariduseosakonna korraldus, et kasutada vanu päevikuid kooli arhiivist, kui neis on tühje lehti. Õnneks neid oli säilinud.

Õpilaste varustamine õppetarvetega hakkas paranema siiski peatselt, nii et juba detsembri lõpuks oli kõik hädavajalik enamvähem olemas. Raskem oli aga lugu õpikutega, neid ilmus järkjärguliselt kuni kevadeni ja näiteks VII kl. eestikeele õpik jäigi ilmumata.

Kõigist neist puudusist hoolimata pandi õppetöö siiski käima. Õppejõud hankisid eratul käsiraamatuid, sest koolil neid ei olnud. Õpilased kasutasid varematest aegadest säilunud tühjad vihikulehed, õmmeldes neist uusi. Otsiti välja vanad roostetanud suled ja hangiti plüatsijuppe. Ilma tahtmisega saadi raskustest kuidagi üle. Ja hiljem, kui varustus täienes ülalt poolt, toimus õppetöö vastavalt võimalusile normaalselt ning häireteta – põhijooneks: koduseks tööks võimalikult palju iseseisvaid ülesandeid.

1. veebruarist 1945 alates oli päevade pikenedes võimalik koolitööd korraldada kahes vahetuses, nii et õpilased said koolis käia

ülepäeveti. See tõstis õppetöö taset tugevasti ja kool kõigi oma ruumidest tingitud raskuste peale vaatamata omas normaalse ilme, nii et kooli külastav inspektor Paluver jäi tehtuga täiesti rahule.

Õpilased 1. veebruarist alates käisid koolis järgnevalt: I + II liitklass hommikupoolel ja VII üksikklass õhtupoolel. III + IV liitklass hommikupoolel ja V + VI liitklass õhtupoolel. Päevad olid jaotatud: esmaspäeval: I + II ja VII; teisipäeval III + IV ja V + VI. Nii edasi kuni nädala lõpuni kindla tunniplaani järgi. Tunniplaan oli Hariduseosakonna poolt kinnitatud vahendatud tundide arvuga, kuid nii et kõik õppeained olid käsitatud.

Nii oli eesti keelt: I + II kl. 5 tundi (½ t. sellest kirjatehnikat); III + IV kl. 3 t.; V + VI kl. 3 tundi ja VII kl. 3 t. – seega vähemalt igal koolipäeval.

Matemaatikat: I + II kl. 3 tundi; III – IV kl. 3 tundi; V + VI kl. 3 tundi ja VII kl. 3 tundi – jällegi igal koolipäeval üks tund.

Ajalugu ja Konstitutsiooni: IV kl. 1 tund, kusjuures III kl. oli joonistamine; V + VI kl. 1 tund ja VII kl. 1 tund – rohkemaks polnud võimalusi, sest siis oleks mõni õppeaine pidanud sootuks ära jääma.

Vene keelt: III + IV kl. 3 tundi; V + VI kl. 3 tundi; VII kl. 3 tundi – igale tööpäevale tund.

Joonistamist: igas klassis 1 tund.

Saksa keelt: V + VI kl. 3 tundi; VII kl. 3 tundi.

Looduseõpetust: III + IV kl. 1 tund; V + VI kl. 1 tund ja VII kl. 1 tund.

Maateadust: III + IV kl. 1 tund; V + VI kl. 1 tund ja VII kl. 1 tund.

Laulmist: I + II kl. 1 tund; III + IV kl. 1 tund; V + VI kl. 1 tund ja VII kl. 1 tund.

Tööõpetust: I + II kl. 1 tund; III + IV kl. 1 tund; V + VI kl. poistele ja tüdrukutele eraldi 1 tund; VII kl. samuti 1 tund.

Kõige rashem oli aga kehalise kasvatusega. Sedagi oli nähtud ette: I+II kl. 1 tund; III+IV 1 tund; V+VI tütarlapsed ja poisid eraldi 1 tund ja VII tütarlapsed-poisid eraldi 1 tund, enb peale väljas võimlemise polnud mingeid võimalusi. Ja väljaski polnud talvel palju peale hakata, sest puudusid suusad. Muuks takistus sageli sügas lumi, käre külm ja viletsad jalatsid ning suur kehakatteline varustus. Kombineeriti süski võimaluse püres ja kevadel palju maaga tehti tasa talvel ärajäänud tunde.

Kahe vahetusega algas töö klassis igal päeval kell 0900 ja lõppes kell 1900. Muidugi veel veebruarikuus ei olnud viimased tunnid täiesti valguses, kuid see puudus lahenes iga päevaga ja sageli olid õpilased veel peale kella 1900 koolimajas ühte-teist klassivälist tööd õiendamas.

Koolimaja oli rakendatud peaaegu kõik puhapäevad, olgu siis õpilaste klassiväliseks tööks, lastevanemate koosolikuiks või muudeks üritusteks, sest ka kohalikul elanikuskonnal polnud muud koosolekute kohta enne suvist sooja aega, millal võidi hakata kasutama Lastekodu kütmata saali.

Õppeained õppejõudude vahel olid jagatud alljärgnevalt:

Koolijuhataja R. Metsjärv õpetas: matemaatikat I+II, III+IV ja VII kl.; tööõpetust poistele V+VI ja VII kl.

Õpet. G. Lemmik õpetas: Vene keelt V+VI ja VII kl. eesti keelt I+II kl.; kehalist kasvatust I+II kl.; tööõpetust I+II kl.; laulmist kõigis klassides ja matemaatikat V+VI klassis.

Õpet. M. Metsjärv õpetas: eesti keelt III+IV kl.; maateadust III+IV kl.; ajalugu V+VI kl.; saksa keelt V+VI ja VII klassis; vene keelt III+IV kl.; kehalist kasvatust ja tööõpetust tütarlastele V+VI ja VII kl. ja tööõpetust III+IV klassis.

Õpet. L. Lätt õpetas: eesti keelt V+VI ja VII kl.;

Ivoduseõpetust V + VI ja VII kl.; ajalugu ja konstitutsiooni ~~V + VI ja~~ IV ja VII klassis; jvonistamist kogu ulatuses ja kehalist kasvatust V + VI ja VII klassis.

Klassijuhatajateks olid: I + II kl. õpet. G. Lemmik; III + IV kl. õpet. M. Metsjärv; V + VI kl. õpet. L. Lätt ja VII kl. hoolijuhat. R. Metsjärv.

Õpilaste kooliskäimine oli takistatud õige tuuduvalt. Nimekirjas esinevast 150 õpilasest käisid pidevalt koolis umbes 100 õpilast. See arv aegajalt muutus, sest osa õpilasi kes ilmusid õppeaasta algul jäid talviste külmadega ära, osa jälle tuli keset õppeaastat juurde. Reamine puudumise põhjus oli jalatsite ja rüetuse puudus. Vähemal määral süski haigus ja eriti mõjus see kevadel, õppetöö lõpu puhul, kui nakkushaigusist levisid ka Saksi koolipürkonda lutrid. Kooli selletõttu ei suletud, kuid osa õpilasi eraldati koolist arsti korraldusel.

Suurimateks puudujateks olid Saksi Lastekodust käivad õpilased. Õppetöö algul takistas nende kooliskäimist jalatsite puudumine, sest enamik neist oli sõna tõsises mõttes palja jalu. Hiljem – õppeaasta lõpupoolel – nende olukord varustuse mõttes muutus otse üliheaks, ent siis olid õppeainetes jäänud teistest õpilastest sootuks maha. Ka oli hiljemgi, kui neil varustus oli korras, puudumine õige sagedane ja isegi ulaklik mõnel puhul. Selle asemel et koolis käia, kolasid mõned raskelt kasvatatavad poisid hoopis metsas.

Mis puutub õpilaste distsiplüni üldiselt, siis arvestades moraalselt laostavat sõjaolukorda, oli õpilaste käitumine täiesti normaalne. Vät ja arvatud varemmärgitud Saksi Lastekodu koosseisu kuuluvad mõned õpilased, korrarikkujaid ei olnudki. Lastekodugi koosseisu kuuluvad õpilased olid koolis täiesti vaikseid ning

allusid klassikorrale. Nende väärnähtused toimusid kõik väljaspool kooli. Et olukorda parandada, astus kool kontakti lastekodu juhatajaga, kuid suuremaid tulemusi ei andmud seegi.

Nende õpilastega, kes käisid pidevalt koolis, oli õppetöö edukus normaalne. Õppeained võeti läbi küll osalise kärpimisega, milleks oli olemas vastavaid korraldusi ning juhendeid. Klassikursused viidi süski lõpule ja kevadel VII klassi osas toimusid eksamid ülerügilises ulatuses ettenähtud eksamipilitite alusel. Kahjuks tahistasid vaid heigused ja mõnel juhul kodused põllutööd eksamitele ilmumist. Osa neist eksameist õiendati süski sügisel.

Esimene lend Saksi Mittetäieliku Keskkooli lõpetajaid oli: Aliide Soon, Heljo Kotkas, Evald Aabner, Valter Mändmaa, Lembit Koonukõrb ja Helja Tipner, kes sooritasid eksamid kevadel. Sügisestel järeleksamitel lõpetasid neile veel lisaks: Aliide Meos, Heino Nurk, Leida Nurme ja Osvald Kübarsepp. Seega kuuleb esimesse lendu 10 õpilast.

1944./45. kooliaastal oli veel üks sõjaoludega seotud erikülg. Nimelt jäi sõjategevusest tingitult igale poole maha palju igasugust relvastust ning ohtlikke esemeid. Nende läbi juhtus õpilastega igal pool palju õnnetusi. Saksi Mittetäieliku Keskkooli õppejõudude ja lastevanemate ühise pingutuse ning hoole kontosse võib kirjutada, et ei juhtunud ühtegi sedalüki juhtumit, kuigi kusagilt väljastpoolt tulnud õpilane kevadel laskis enda ka Saksi koolipiirkonnaski leitud granaadiga puruks.

Klassivälises töös oleks märkida: Suusakross, millest laenatud ja osalt isiklikel suuskadel

võtsid osa heade ning keskpäraste tulemustega 30 õpilast. Jooksukross kevadel sama arvu osavõtjatega. Joonistuste võistlus, millest võttis osa kogu õpilaskond ja mille tulemustena õppejõndudest moodustatud komisjon saatis Paidesse nõutud arvu paremaid töid kõigist klassidest. Saadetud töödega jäi keskus rahule, nii et Saksi Mft. Keskkoolgi oli nimetatud ajaleht „Järvalase" vastavas kiejutises Järvamaa paremiku hulka sellel alal.
Seinaleht korraldati juba õppetöö alguses 1944. a. detsembrikuu keskpäevadel. Materjal aluseks ja kaunistusteks hangiti õpilaste poolt. Välja anti õppeaasta lõpuni 14 numbrit. Kaastöö seinalehele oli õpilastelt õppejõndude kontrolli ning juhiste järgi.
Õpilaste organisatsioonidest töötasid: Pioneeride ja oktoobrilaste salgad, olgugi et puudus pioneerjuht. Ja kui see kevadepoolel kuulu järgi määrati, siis Saksi Mft. Keskkooli ilmus ta vaid korra ajal kui õpilasi polnud kohal. Rohkem pioneerjuhist abi ei olnud.
Oli veel Kirjanduse Ring, Kehakultuuri Ring, Punase Risti ja Punase Poolkuu allorganisatsioon. Kõigi nende orgide tegevus oli piiratud ruumide puudusest tingitult.
Peale poliitiliste vüsminutite korraldati aktusi tähtpäevade puhul. Nimetada oleks neid: Punaarmee 27. aastapäeva aktus; Rahvuswahelise naistepäeva aktus; Lenini 21. surmapäeva aktus; 1. mai aktus. Aktuste üldjoonelise sisu moodustasid päevakohased kõned õpetajailt ja sobivad ettekanded õpilaste poolt. Iga tähtpäeva puhuks olid vastavad seinalehe erinumbrid.

Õppe- ja kasvatustöö 1944./45. kooliaastal lõppes 21. mail ja eksamid kestsid 8. juunini, millal toimus ka õpilaste lõpphindamine. Eksamid olid ette nähtud ja viidi ka Saksi Mft. Keskkoolis vastavalt eeskirjadele läbi alljärgnevalt:

IV kl. eesti keeles kirjalik ja suuline; matemaatikas kirjalik; vene keeles suuline — ajavahemikul 21.—26. maini.

V kl. eesti keeles kirjalik ja suuline; vene keeles kirjalik ja suuline; looduseõpetuses suuline — ajavahemikul 21. maist — 1. juunini.

VI kl. eesti keeles kirjalik ja suuline; vene keeles suuline; maateaduses suuline — ajavahemikul 21. maist — 1. juunini.

VII kl. eesti keeles kirjalik ja suuline; vene keeles kirjalik ja suuline; ajaloos suuline; konstitutsiornis suuline; matemaatikas kirjalik ja suuline; maateaduses suuline — ajavahemikus 21. maist — 12 juunini (ette nähtud, tegelikult läbi viidud 8. juuniks).

Eksamite puhuks oli iga eksami jaoks õppejõndudest moodustatud komisjon, koosseisuga: aineõpetaja, klassijuhataja ja üks või kaks assistenti.

Kool 1944./45. kooliaastal töötas pidevas kontaktis lastevanematega. Sellest tingitult sai kergemini nii mõnestki majanduslikust küsimusest üle. Lapsevanemad osutasid sageli abivalmis olekut. Lahkarvamusi ega arusaamatusi ei esinenud ühelgi juhul. Lastevanemate koosolekuid korraldati 6. Päevakorras oli poliitilisi, majanduslikke ja kasvatuslikke küsimusi. Ettekannetega esinesid kõik õppejõnd. Kõik koosolekud protokolliti üksikasjalikult. Lastevanemate komitee moodustati vastava erialgse korralduse kohaselt vaid õppetöö lõpu eeli. Komitee käis koos vaid paaril korral õppetöö vaheajal, kui saadi õpilastele müügi korras ja-

latseid ja muud varustust (jalatseid 9 paari).

Õppenõukogu koosolekuid oli kooliaasta kestel 12 korda. Päevakorras olid peamiselt igasuguste ringkirjade ning korraldustega tutvunemine, nende alusel tehtavad otsused, õpilaste hindamine ja kasvatuslikud küsimused jne.

Õpetajate ametiühinguline tegevus, metoodiline ja poliitiline enesetäiendamine toimus Tapa Täieliku Keskkooli juures, kus käidi koos iga kahe nädala järgi – peamiselt rude õhtuti. Ametiühingusse kuulusid Saksi M/t. Keskkooli õppejõud kõik – olles Hariduse ja Kunstitööliste Ametiühingu Tapa rajvoni koosseisus.

Õpetajaile korraldatavaist seminaridest Paides võtsid Saksi M/t. Keskkooli õppejõud osa. Need seminarid olid korraldatud talvise õppetöö vaheajal üks (3 päevane) ja teine kevadisel õppetöö vaheajal (samuti 3 päevane). Sõit Paidesse polnud tookordsetes lüklemistingimustes naljaasi. Rongid käisid ülepäeviti ja sageli hilinemisega. Nii kulus kevadise seminari lõpuni kuulajatel tuleku minekuga kokku alga kuus päeva – sellest ainuüksi rongiootamist tagasitulekuks Paides 40 tundi. Talvise õppetöö vaheaja seminarist osavõtjad sõitsid Tamsalust Järvajaani nn. „korvikutes", Järva-Jaanist Paidesse lahtisel ilma ääreta lumisel platvormil ja tagasi Paidest tänu Paidest juhuslikult väljuvate punaväelaste heatahtlikkusele ning vastutulelikkusele sõjaväerongil Järva-Jaani, sealt edasi propsikoolemate otsas vinges tuuletõmbuses Tamsalusse.

Kõik see nõudis pingutust ja vastupidavust. Aga osavõtt seminaridest oli paratamatu, sest nudset, nõukogude kooliks ümber kujundades, oli õpetajatel palju õppida.

Rohkem kui õpetajaid tuli suuguseid tarbesõite Paidesse teha koolijuhatajal. Alla kolme päeva sellega toime ei tulnud – heal juhul. Kõik see raskendas asjaajamist.

Kooli meditsiiniline koolitus oli korralik. Õpilased vaadati läbi koolide alale määratud vanemõe poolt neljal korral, kusjuures viidi läbi kooli-personali kui ka õpilaste profülaktiline süstimine difturia ja tüüfuse vastu. Ühtlasi tehti rõugete kaitsepookimine vastavas eas õpilastele. Õpilaste kui ka koolirunnide puhtusega jäädi rahule. Samuti saadi võimaluse püres kooli aptuki arstimeid.

Mis puutub õppejõndude töötasudesse palga näol, süs tasuti vastavalt tegeliku tundide arvule. Palk saadi kätte korralikult. Algul tuli seda koolijuhatajal otse Paidest tuua, mis oli väga tülikas. Hiljem saadi palk Tapa panga kaudu. Raskem oli lugu maaintelligentsile määratud kaubanduslike toodete kättesaamisega. Neid tuli käia toomas Lehtse Kooperatiivist. Normilsib saadi Tapa Kooperatiivist. Õppetarvetega varustas kooli Tapa raamatukauplus, osaliselt ka kooperatiiv.

Koolitunijat ei õnnestunud saada, sest palk selleks oli ette nähtud rubla. Selle tasu eest käis algul postiagentuuri juhataja kaastööna koolimaja koristamas ja kütmas, hiljem postiametnikuks saades kuldus. Süs ei jäänud muud üle, kui et koolijuhataja õpilaste kaasabil küttis ja koristas ise ruume.

Nü möödus Saksi Mittetäieliku Keskkooli esimene eksisteerimisaasta väga primitiivsetes oludes ning mitmesuguste raskuste tähe all, kuid hea tahtmisega saadi kõigest üle.

LUI LÄTT - MÄLESTUSKIVI

MÄLESTUSKIVI ASUKOHT KAARDIL

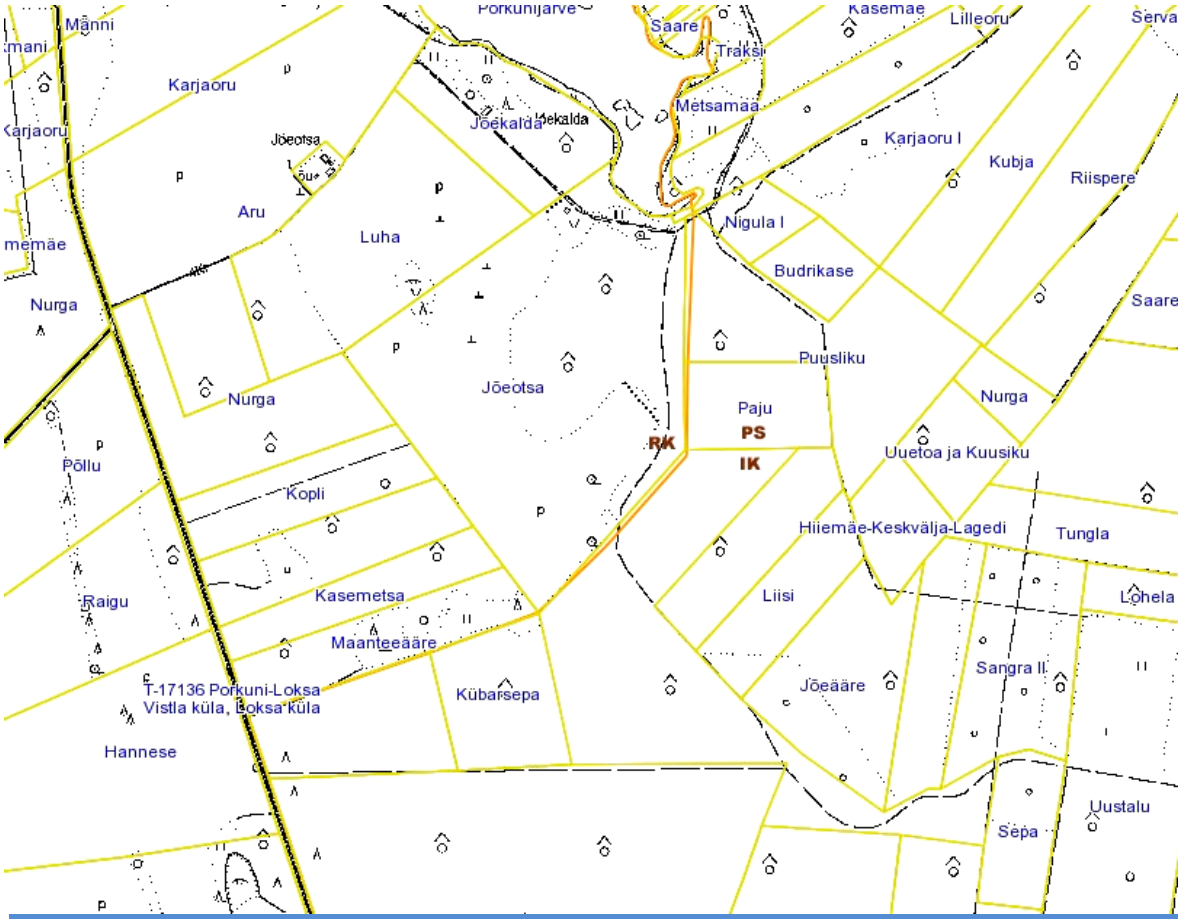

RK – ristikivi: 006-26-621 E, 065-61-266 N

PS –lõunapoolne piirisiht: lage plats 006-26-728 E, 065-61-275 N

IK – isa mälestuskivi: 006-26-730 E, 065-61-245 N

Mälestuskivi asub Porkunis - Kännuküla Paju talu metsa lõunapoolsest piirisihist ~ 30 m kaugusel endises Lillaka talu metsas
Veidi eemal ~ 15 m lõuna suunas asub suurem madal lõhestunud kivi – tõenäoline isa põrmu leidmise koht.

Kivi juurde pääses järve lõunatipu lodu läbides mööda lõunasuunalist metsarada, siis veidi itta ja uuesti lõuna suunas piki Paju talu metsa läänepoolset piirisihti. Ristikivi (006-26-621 E, 065-61-266 N) juures keerasime ida suunas piki Paju talu metsa lõunapoolset piirisihti kuni lageda kohani (006-26-728 E, 065-61-275 N). Sealt edasi 30 m lõunasse.
Endine Lillaka talu mets on (2008.a. seisuga) riigi reservmaa: piiriettepanek nr AT 040227019

EESTI RIIGIARHIIV VIRUMAA ÕPETAJATE TEENISTUSKIRJAD

LUI LÄTT - SÄILIK NR 473

VALIK DOKUMENTE:

Õppejõu ametitõotus.

Mina tõotan ja vannun ustavaks jääda Eesti demokraatlikule vabariigile ja tema seaduslikule valitsusele ning oma südametunnistuse järele ausasti täita kõiki neid kohuseid, mis minu kätte usaldatud amet mulle peale paneb, teades, et seadus ametikohuste rikkumist karistab.

Selle ametitõotuse lehe järgi andsin pühaliku ametitõotuse.

„26." septembril 1931. a.

Lui Lätt, Sa 6 kl. algk. juhataja
(allkiri ja ametinimetus)

Tõendan oma allkirjaga, et viibisin käesoleva ametitõotuse andmise juures.

A. Rosenberg
Viru M. (allkiri ja amet)
haridusosakonna juhataja

Viru M/val. Haridusosakonnale.

Saadan oma perekonnaseisu tunnistuse vorm nr. 8, vastavat märmete tegemise minu perekonnaelus juhtunud muutusi kohta. Nimelt sündis, 8. aprillil 1935. a. minu tütar Inki.

Lisa: Perekonnanimi tunnistus, vorm nr. 8.

Sondas,
1. mail 1935. a.

L. Lätt.
Sonda 6 kl. algk. õpetaja.

Arakiri.

Tunnistus

Noorte Kotkaste Peastaap omal koosolekul „24." novembril 1938. a. otsustas tunnustada kotkajuhi märgi annetamisega Viru/Lüganuse/Sonda rühma vanakotkas nk. Lui Lätt'e võimeid ja oskusi Noorte Kotkaste tegevuse juhtimise alal.

Tallinnas,
„29" novembril 1938. a.
Nr. 115

(J. Maide)
Noorte Kotkaste Vanem

(J. Tedersoo)
Peastaabi ülem.

Mina, Pada vallasekretär Alfred Õiglane, tõendan, et käesolev tunnistus on sõna-sõnalt Ühtlane minule esitatud alguskirjaga.

Arakirja tõestus tempelmaksust vaba tariif 10 erand 10 ja tariif 11 B. erand 2 alusel. Kantseleimaks 25 senti tasutud.

Viru-Kabalas, 21. märtsil 1939. a. nr. 1179.

Õiglane,
Pada vallasekretär.

Viru Maakoolivalitsusele.

Saadan enda perekonnaseisu tunnistuse vorm nr. 8 edaspidiseks arvestamiseks palgalehe koostamisel.

Minu teine laps, Tiiu Lätt, sündis keset sõjaolukorra ja nagu mäletan, ei olnud mul siis teda võimalik tookordses Rahvaharidusosakonnas registrerida.

Sondas,
6. mail 1942.

L. Lätt.
Sonda Algkooli juhataja.

E.V.
HARIDUSMINISTEERIUM
Kooliosakond

"14." okt. 1938. a.

Nr. 7258-A.

Teie 10.X 38 nr. 7000.

Arakiri.

Viru Maakoolivalitsusele.

Teatan, et HM Kooliosakonna otsusega 12. skp.

1) Erra valla Kiviõli algkooli juhataja Salme Kübar on vabastatud temä omal palvel Kiviõli algkooli juhataja kohalt, määrates temä koolide inspektori ettepaneku kohaselt Kiviõli algkooli juhataja abiks.

2) Artur Vihtma on ümber paigutatud teenistuse huvides Pada valla Sonda algkooli juhataja kohalt Kiviõli algkooli juhatajaks.

3) Lui Lätt on määratud Sonda algkooli juhatajaks.

Mõik ülalnimetatud muudatused teostada 15. oktoobrist 1938. a. arvates.

Alguskiri Salme Kübar'a i.k.

A. Kuut (allkiri)
Algkoolisajade juhataja.

A. Loorits (allkiri)
Abisekretär.

Õige: E. Jõesaar,
Viru Maavalitsuse ametnik.

EESTI OMAVALITSUS
SISEDIREKTOORIUM
PEREKONNASEISUAMETNIK

Vorm 8

Perekonnaseisu-tunnistus.

Väljaõte Erra valla perekonnaregistrist
Kõide nõjas Iehekülg 826

Isiku perekonnanimi ja nimi Lätt Lui

Sünniaeg ja -koht 20. detsembril 1902 Laeru

Isa: Lätt Tõnu
sündinud 15. novembril 1870 Klustrema

Ema: Lätt, Elisabeth neiuna Pill
sündinud 22. augustil 1879 Laeri vallas, Tõpera

Abiellumiseg ja -koht 24. augustil 1933 Tallinna Kiirti kogudus I pühakonnas

Abikaasa: Lätt, Hilda neiuna Nahkt
Sünniaeg ja -koht 20. märtsil 1903 Tammiküla

Isiku aaline elukoht Erra vallas, Sondas
Tema lapsed 1 tütar Inki, 8. aprillil 1935 Tallinnas, 2 tütar Tiiu, 27. juunil 1941 Erra vallas

Surmaeg ja -koht
Matusekoht

Väljaõte õige:
Erra valla 7. märtsil 1942. a.

J. Pirsman
Perekonnaseisuametnik.

Pitser.

1079. 2776-41.

ALLIKAVIITEID

1. Virumaa õpetajate teenistuskirjad ERA 1108.14. 473
2. Järvamaa õpetajate teenistuskirjad ERA 1108. 10. 932
3. Eesti Kunstielu kroonika (XIX sajandi II poolest kuni1940.a. keskpaigani) Kirjastus „Kunst” 1976
4. Julius Gens - ”Eesti kunsti materjale” III osa – kunstnike leksikon Tallinn 1948
5. KKSKV näituste kataloogid: 1930, 1932, 1934, 1935 ja 1940.
6. Väljavõtted ajalehtedest:
   - ”Põhja kodu” 25.11.1933,
   - ”Põhja Eesti” 28. 11.1933,
   - ”Sirp” 11.12.1998
7. Rakvere Õpetajate Seminari eesti keele ja kirjanduse rühma ajakiri ”Virg”.
8. Arhiivimaterjalid:
   - R – 1675. 1. 4,5. 43, 30;
   - R – 1675 1. 2 71;
   - R – 165 1 .185, 116;
   - R – 165. 1. 95 – 2289;
   - R – 358.1.42.119;
   - R – 59.1. 87b. 321;
   - R – 55.2.61;
   - R – 55.2.1;
   - R – 2289;
9. Peep Varjult:
   - Andmed jälitusagentuuri toimikust nr 23793
   - Jälitusagentuuri toimiku nr. 10202 ettekanne Moskvale.
10. Raamatud:
   - “Eesti vabadusvõitlejad teises maailmasõjas”
   - Mart Laar „Sinimäed 1944. - II Maailmasõja lahingud Kirde-Eestis”
   - Eduard Ole – Mälestused ”Suurel maanteel I” lk 219
   - Marek Nisuma: ”Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. a.”
   - Hamilkar Mengel: ”Suurim armastus IV” 1963 (VI Piirikaitserügement)

11. Lisaandmeid WIKIPEDIA artiklitest:

- ”Viimane vastupanu”
- ”Eesti Teises maailmasõjas“
- „6. Piirikaitserügement - 1944.a.“
- „Sõjategevus Eestis 1944”
- “Avinurme lahing”
- „Nõukogude okupatsioon Eestis“
- „Eesti Laskuskorpuse lahingud Eesti piiridel & Eestis 1944“
- „Meriküla dessant“
- Postimehe artikkel Mereküla dessandist: „Võõra võimu ohvrid tagalas“ 14.06.2008

Suurt abi olen saanud onunaiselt Ellen Lätt´ilt, kellega vesteldes ja kelle mälestusi lugedes sain lisateavet lapsepõlvemälestustele, samuti kinnitust oma mälule.
Samuti olen toetunud oma onudelt – tädidelt, vanaemadelt ja tädipojalt kuuldule. Abi ja tuge olen saanud oma nooremalt õelt Tiiult ning onutütrelt Kajalt.
Olen tänulik tänaseks meie hulgast lahkunud Elsa Kuriksile, kes mulle jutustas isa varjamisest, tema selle perioodi loomingust, meeleoludest ja murest tuleviku pärast.
Abiks isa elu ning tööd kajastavate materjalide kildhaaval kogumisel on olnud veel paljud. Olen saanud ka näha ja pildistada mitmeid isa teoseid.
Märkimist vääriksid siin: Peep Varju, **Meinhard Laks**, Anne Valdru, Linda Metsjärv, Osvald Praust, Aino ja **Leo** Villandid, Tiit Krihvel, Karin Krihvel, Albert Nikonov, Ülo Mark, Anu Kuslap, Riina Karus, Mall ja Mai Samelid, Helgi Mölder, Õie Uustalu, **Valter Vehik**, **Ülo Tähiste**, Hilda Ruuven (Valtin), Marek Nisuma, Ülle Kraft ja veel mitmed teised. Ülalmainitutest on tänaseks mõned juba meie hulgast lahkunud. Inimesi, kes neid kaugeid aegu mäletavad jääb järjest vähemaks.
Minu ettevõtmistes, mälestuste kogumisel ja nendest kirjutamisel, on mind alati toetanud mu mees Eino. Koos oleme käinud isa mälestuskivi juures, kohtunud ja vestelnud inimestega kellelt olen isa kohta teavet saanud.

Tallinn, oktoober 2012